

Uit de schaduw van de anarchist

Het dagelijkse leven in de negentiende eeuw, nader bekeken aan de hand van drie kinderdagboeken uit het gezin Domela Nieuwenhuis

Naam student: Matthijs Koole

Studentnummer: 321278

E-mailadres: 321278kk@eur.nl

Inleverdatum: 31-03-2013

Faculteit: Erasmus School of History, Culture and Communication, Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleidende docent: prof. dr. J.A. Baggerman

Tweede lezer: dr. D. van Lente

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	blz. 2
2. De negentiende eeuw	blz. 4
2.1 Het gezinsleven in de negentiende eeuw.....	blz. 5
2.2 Ontwikkelingen in de negentiende eeuw: liberalisme, positivisme, pedagogiek:	blz. 8
2.3 Deelconclusie.....	blz. 13
3. Het dagboek.....	blz. 14
3.1 Opkomst en waardering van dagboeken.....	blz. 15
3.2 Motieven voor het bijhouden van een dagboek.....	blz. 19
3.3 Toename van dagboeken.....	blz. 22
3.4 Onderzoeksbenadering van de dagboeken.....	blz. 27
3.5 Deelconclusie.....	blz. 30
4. Het gezin Domela Nieuwenhuis in thema's	blz. 31
4.1 Biografische schets van de hoofdpersonen.....	blz. 32
4.2 Thema - Dood.....	blz. 37
4.3 Thema - Hertrouwen.....	blz. 42
4.4 Thema - Vrijtijdsbesteding.....	blz. 47
4.5 Thema - School.....	blz. 54
4.6 Thema -Ouder-kindrelatie.....	blz. 61
4.7 Deelconclusie.....	blz. 64
5. Complicaties.....	blz. 66
5.1 De ontbrekende puzzelstukjes.....	blz. 67
5.2 Beëindiging van een dagboek.....	blz. 70
5.3 Deelconclusie.....	blz.73
6. Eindconclusie.....	blz. 74
7. Literatuurlijst	blz. 78

1. INLEIDING

Wanneer iemand de achternaam ‘Domela Nieuwenhuis’ hoort, komt diegene in zijn of haar gedachtegang vrij snel uit bij het familielid Ferdinand. Deze bekende politicus viel aan het eind van de negentiende eeuw met name op door zijn overstap van het socialisme naar het anarchisme, waarmee hij de tot dan toe zwakke anarchistische beweging in Nederland nieuw elan gaf.¹ Daarnaast speelde hij ook een rol bij de groeiende invloed van arbeiders op de Nederlandse politiek en zette hij zich sterk in voor een zogeheten Vredesbond binnen Europa.² Door deze hoeveelheid aan daden binnen de politiek werd hij zowel vereerd als verguisd. Zijn aanhangers gaven hem de bijnaam ‘onze verlosser’, die de bevolking zou redden van het kapitalisme. Anderen zagen hem juist als een boosdoener die via het anarchisme alles wat goed en rechtvaardig was wilde verwoesten.³ Hoewel beide opinies een zekere kern van waarheid bevatten, staat het vast dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis tijdens de negentiende eeuw een enorme invloed gehad heeft op zowel de binnen- als de buitenlandse politiek.

Hoewel de andere leden van het gezin Domela Nieuwenhuis niet hun stempel op de Nederlandse geschiedenis hebben gedrukt in de mate waarin Ferdinand dit heeft gedaan, is dit mijns inziens geen geldige reden om deze mensen in de vergetelheid te doen geraken. Temeer omdat drie van zijn oudere broers dagboeken achtergelaten hebben, die een dankbare bron vormen voor het verkrijgen van een redelijk helder beeld van het dagelijks leven binnen dit gezin. De drie dagboeken zijn al eerder gebruikt voor historisch onderzoek, maar hebben tot nu toe alleen gediend ter illustratie van het levensverhaal van Ferdinand. Dit terwijl het uitzonderlijke feit dat uit één gezin dagboeken van drie schrijvers zijn bewaard, veel meer mogelijkheden biedt. Om deze reden wordt in mijn onderzoek de kans benut om drie negentiende-eeuwse broers te analyseren en hun levens met elkaar te vergelijken.

Voordat echter dieper op deze dagboeken zal worden ingegaan, worden allereerst de meest in het oog springende kenmerken van het dagboek als historische bron in kaart gebracht. Dit zal plaatsvinden aan de hand van historiografisch onderzoek. Het dagboek is een bron die zich met weinig andere historische documenten laat vergelijken, en het is van groot belang voor het onderzoek dat deze unieke aspecten bij voorbaat geanalyseerd worden. Door dit vooronderzoek kan namelijk vastgesteld worden hoe de dagboeken in kwestie het beste onderzocht kunnen worden.

¹ Auteur onbekend, ‘Het leven van Domela Nieuwenhuis’ http://www.fdnmuseum.nl/docs/HetLevenVanDomela_FDNmuseum_2009.pdf (13-12-2012), 7.

² Idem, 8.

³ Idem, 9.

Het onderzoek zelf zal zich richten op het verkrijgen van een antwoord op de volgende vraag: welk beeld geven de kinderdagboeken van de drie broertjes Domela Nieuwenhuis van hun belevingswereld, hun dagelijks leven in de negentiende eeuw en hun verhouding tot anderen? Om een antwoord op deze vraag te krijgen zullen de dagboeken allereerst van een duidelijke context worden voorzien. Hierbij wordt in eerste instantie de gehele negentiende eeuw in vogelvlucht doorgenomen, waarbij (vanwege de jeugdige leeftijd van de broertjes in kwestie) de nadruk ligt op de negentiende-eeuwse kindertijd en de hieraan verbonden pedagogische ontwikkelingen.

Vervolgens wordt inhoudelijk op de dagboeken ingegaan. Dit zal gebeuren aan de hand van een kwalitatief onderzoek, waarbij diverse thema's worden uitgelicht. De jaren 1857 -1858 staan hierbij centraal. Voor deze periode is gekozen vanwege het feit dat alleen binnen deze jaren de drie dagboeken elkaar overlappen. Binnen dit tijdsbestek zullen niet alleen de verschillen en overeenkomsten per dagboek worden geanalyseerd, maar wordt ook aandacht besteed aan de onderlinge verbanden en ervaringen per levensfase. Aan de hand van deze overkoepelende thema's wordt ernaar gestreefd om aan de ene kant een zo gevarieerd mogelijk beeld van het gezin te geven, en om aan de andere kant de unieke kenmerken per dagboekschrijver in beeld te brengen. Daarnaast bieden deze thema's ook de mogelijkheid om de individuele gebeurtenissen omtrent het gezin binnen een groter negentiende-eeuws kader te plaatsen. Wanneer deze thema's zijn behandeld, zal vervolgens in de conclusie getracht worden om een antwoord te geven op de hoofdvraag.

In 1646 schreef Constantijn Huygens in zijn dagboek dat de opvoeding van zijn oudste zoon voltooid was: hij had hem 'uit de schaduw in 't grote licht' gebracht. Hiermee verwees hij naar de waakzaamheid die als een schaduw over zijn zoon heen hing, en waar nu een einde aan kwam.⁴ Tijdens dit onderzoek wordt niet alleen bekeken hoe Jacob, Frans en Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis ieder op zijn eigen manier 'uit de schaduw in 't grote licht' trad, maar wordt er ook naar gestreefd om de drie broers te 'bevrijden' uit de schaduw van hun broertje Ferdinand, de anarchist.

⁴ Rudolf Dekker, *'Uit de schaduw in 't grote licht'. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam, 1995, 9.

2. DE NEGENTIENDE EEUW

Om de primaire bronnen binnen hun context te kunnen plaatsen zal allereerst dieper ingegaan worden op de tijd van herkomst: de negentiende eeuw. Tijdens de verdieping van deze periode is het met name van belang dat deze informatie bijdraagt aan een beter begrip van de dagboeken. Aangezien het onderzoek zich richt op drie negentiende-eeuwse kinderen uit hetzelfde gezin, zal een groot gedeelte van deze thesis in het teken staan van het toenmalige gezinsleven. Daarbij wordt niet alleen de nadruk gelegd op de positie van het gezin binnen de samenleving, maar ook op de hiërarchie en leefomstandigheden binnen het gezin zelf. Gezien het feit dat de dagboeken uit hetzelfde gezin zijn voortgekomen, zullen met name de onderlinge verbanden tussen familieleden belicht worden. Hierbij wordt ingegaan op zowel de relatie tussen broertjes en zusjes als op de relatie tussen ouder en kind. Naast het behandelen van het gezinsleven zullen ook de toenmalige pedagogische ontwikkelingen worden geanalyseerd. De reden hiervoor hangt samen met de leeftijd van de drie dagboekschrijvers, die tussen de dertien en de tweeëntwintig jaar ligt. Hierdoor bestaat er de verwachting dat enige voorkennis van deze negentiende-eeuwse pedagogiek zal helpen voor een zo optimaal mogelijk begrip van de dagboeken.

2.1 HET GEZINSLEVEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Diverse historici hebben opgemerkt dat er in de negentiende eeuw verschillende ontwikkelingen binnen het gezinsleven plaats hebben gevonden. Zo ziet de Duitse historica Rebekka Habermas in het verloop van de achttiende naar de negentiende eeuw een grote verandering optreden wat betreft de plaats van het kind binnen het gezin, en binnen de samenleving. De belangrijkste veranderingen zijn volgens haar onder meer de opkomst van de kindergeneeskunde, de groeiende aandacht vanuit liefdadigheidsinstellingen voor kinderen en de algemene toenemende aandacht die binnen het gezin aan het kind werd geschonken.⁵ Habermas kent in haar artikel *Parent-child relationships in the nineteenth century* qua gedachtegang overeenkomsten met Philippe Ariès. Deze Franse historicus en socioloog is zich in zijn boek *De ontdekking van het kind; sociale geschiedenis van school en gezin* eveneens bewust van de zojuist opgesomde ontwikkelingen tijdens de achttiende en negentiende eeuw. Naast deze overeenkomst zijn er tussen de twee historici echter ook grote verschillen te vinden. Ariès gaat er bijvoorbeeld van uit dat de zorg voor het kind vóór de achttiende eeuw met name voortkwam vanuit materiële en sociale overwegingen. In deze tijd werd volgens hem de relatie tussen ouder en kind beschouwd als eenrichtingsverkeer: de ouder waande zich oppermachtig en gaf het kind liefde, maar verwachtte zelf geen liefde terug. Het kind werd een passieve, gewillige rol toegeschreven, waarbij sprake was van eenzijdige afhankelijkheid en affectie.⁶ Habermas is het hier pertinent mee oneens. Volgens haar veranderde tijdens de achttiende eeuw niet zozeer de daadwerkelijke relatie tussen ouder en kind, maar de definiëring daarvan. Habermas merkt op dat de relatie tussen ouder en kind altijd al gevormd werd door een emotionele band waarbij zowel de ouder als het kind baat bij had en beiden op zowel sociaal als emotioneel gebied invloed op elkaar uitoefenden. Dat deze verstandhouding pas vanaf de achttiende eeuw werd bemerkt, betekent niet dat er in eerdere tijden geen sprake was van een dergelijke ouder-kindrelatie.⁷

Binnen het negentiende-eeuws gezin speelde niet alleen de relatie tussen ouder en kind, maar ook de relatie tussen broers en zussen een belangrijke rol. In theorie is de verwachting dat broers en zussen gelijkwaardig aan elkaar zijn. De Franse historica Michelle Perrot merkt echter op dat bij deze onderlinge broeder-zusterrelatie diverse kenmerken meespelen die de balans verstoorden. Onder andere de volgorde van geboorte, het verschil in leeftijd, de begaafdheid en in sommige gevallen de

⁵ Rebekka Habermas, 'Parent-child relationships in the nineteenth century' in: *German history the journal of German history society* volume 16 nummer 1 (1998) 45.

⁶ Idem, 46.

⁷ Idem, 46.

voorkeur van de ouders zorgden voor een verandering binnen de initiële gelijkheid.⁸ Tevens bemerkt Perrot dat het oudere kind binnen het gezin niet alleen veel invloed had op zijn of haar jongere broertjes en zusjes, maar door de positie binnen het gezin ook met een aantal onafwendbare verantwoordelijkheden geconfronteerd werd. De carrière van een oudere broer kon bijvoorbeeld een grote rol spelen bij de uiteindelijke beroepskeuze van de jongere gezinsleden, terwijl een oudere zus geregeld optrad als leerkracht voor haar broertjes en zusjes. De oudste dochter had bovendien nog een extra taak binnen het gezin: wanneer de moeder overleed, was het haar verplicht om haar te vervangen in de rol van huisvrouw en moeder. Wanneer beide ouders in leven bleven, was het vaak aan de oudste dochter om voor haar ouders op hogere leeftijd te zorgen.⁹

Naast de verhoudingen binnen de familie speelden ook de omgangsregels buiten het gezin een bepalende rol in de negentiende-eeuwse samenleving. Deze omgangsregels werden volgens historicus Pieter Stokvis met name bepaald door familietradities en standsgebonden regels.¹⁰ In de negentiende eeuw werd er onderscheid gemaakt tussen drie standen: de grote of gegoede burgerij, de kleine burgerij en de arbeidende klasse. Stokvis geeft echter aan dat deze drie standen ook als klassen aangeduid kunnen worden. De termen ‘stand’ en ‘klasse’ werden door de negentiende-eeuwse bevolking namelijk door elkaar gebruikt, om hiermee de ongelijkheden qua inkomen, aanzien en macht aan te duiden.¹¹ In theorie werd de term ‘stand’ geassocieerd met de sociale status, terwijl de term ‘klasse’ samenhang met iemands economische situatie. De verwevenheid van beide begrippen kwam echter voort uit het feit dat iemands stand tijdens de negentiende eeuw niet alleen in verband werd gebracht met de erfelijke geboortevorrechten, maar ook met de bijbehorende levensstijl. De status van mensen was verbonden aan de doorgegeven familienaam, en de drager van deze familienaam diende deze hoog te houden in gedrag en levensstijl om de geërfde status te kunnen behouden. De meest adequate wijze om dit te bereiken was door succes te boeken in de economische sector, waardoor de grens tussen stand en klasse tot een minimum teruggebracht werd.¹²

Het toch al vrij onduidelijke onderscheid tussen ‘stand’ en ‘klasse’ wordt nog eens verder bemoeilijkt door de vraagtekens die de Nederlandse historicus Rob van der Laarse zet bij het begrip ‘burgerij’. Van der Laarse vraagt zich af of deze negentiende-eeuwse bovenlaag daadwerkelijk als burgerlijk is te bestempelen, of dat deze in feite meer aristocratisch was. Hij parafraseert hierbij de Nederlandse schrijver Jacob van Lennep, die deze hogere klasse de benaming ‘late regenten’ toeschreef. Hiermee

⁸ Michelle Perrot, ‘De acteurs’ in: Philippe Ariès en Georges Duby (red.) *Geschiedenis van het persoonlijk leven deel 4: van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989) 147.

⁹ Idem, 147.

¹⁰ Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven.. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19de eeuw* (Amsterdam 2005) 155.

¹¹ Idem, 19-21.

¹² Idem, 21.

lijkt Van Lennep te verwijzen naar een nabloei van de oud-Hollandse patriciërs, een stand binnen een samenleving waarbij de stand sterk samenhangt met de publieke functie.¹³ Volgens Van der Laarse ligt het in de praktijk echter een stuk gecompliceerder dan Van Lenneps beschrijving doet vermoeden. In plaats van standen en klassen ziet Van der Laarse de negentiende-eeuwse samenleving als een samenleving die werd gevormd uit kringen en familieclans, waarbij er tientallen kringen naast elkaar bestonden. Binnen deze eigen kringen werd gezocht naar onder andere baantjes, huwelijkspartners en vrienden.¹⁴ Dit kringensysteem was weliswaar nog sterk verbonden met de aristocratische levensstijl waarbij familieachtergrond de plaats in de samenleving bepaalde, maar desondanks is te zien dat er langzamerhand veranderingen optraden waarbij het vermogen en opleiding een steeds grotere rol gingen spelen. Volgens Van der Laarse hechtten met name de hogere kringen zelfs zoveel waarde aan de economische status, dat bij deze indeling van de bovenlaag van de samenleving beter kon worden gesproken van ‘notabelen’ dan van ‘burgerlijken’. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt door de nauwe verbondenheid van deze groep met de expansie van het negentiende-eeuwse handels- en bankwezen, waarbij meer dan ooit het inkomen de macht binnen de samenleving bepaalde.¹⁵ Hoewel er absoluut iets te zeggen valt voor het gebruik van de term ‘notabelen’, zal om verdere verwarring te voorkomen bij het benoemen van deze bevolkingsgroep binnen dit onderzoek toch vastgehouden aan het begrip ‘burgerij’.

Naast de sociale verschillen binnen de samenleving zijn er ook sociale verschillen binnen het gezin te constateren, die doorwerkten op de samenleving. Zo werd de omgang tussen man en vrouw binnen het gezin gekenmerkt door een zogenaamde ‘harmonieuze ongelijkheid’, waarbij de man zich richtte op het verdienen van het gezinsinkomen, terwijl de vrouw zich ontfermde over het huiselijk leven en de opvoeding.¹⁶ Met name in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn hier echter voldoende uitzonderingen op, met name bij de arbeidende klasse. Philippe Ariès merkt dat vanaf de achttiende eeuw een veranderende verhouding tussen gezin en samenleving aan een opkomst is begonnen. De afstand tussen de twee nam sterk toe, en het privéleven werd steeds meer afgeschermd van de publieke samenleving.¹⁷ Daarbij is te zien dat de nadruk op sociale contacten binnenshuis afnam (zoals het uitnodigen van zakenpartners), en dat de nadruk kwam te liggen op het eigen gezin. De zorg voor de kinderen speelde hierbij een steeds grotere rol.¹⁸ Hoewel de negentiende eeuw over het

¹³ Rob van der Laarse en Yme Kuiper red., *Beelden van de buitenplaats: elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 26-27.

¹⁴ Idem, 27.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Pieter Stokvis, ‘Het intieme burgerleven’, 157.

¹⁷ Philippe Ariès, *De ontdekking van het kind; sociale geschiedenis van school en gezin* (Amsterdam 1987) 378.

¹⁸ Idem, 383.

algemeen nog steeds gekarakteriseerd kan worden als een standenmaatschappij, zorgden veranderingen in en om het huis ervoor dat de situatie van het kind binnen het gezin ingrijpend veranderde. Deze veranderingen verschilden per stand. In hoofdstuk 4 zal worden bekeken hoe en in welke mate deze veranderingen invloed hadden op de ontwikkeling en opvoeding van de drie kinderen Domela Nieuwenhuis.

2.2 ONTWIKKELINGEN IN DE NEGENTIENDE EEUW: LIBERALISME, POSITIVISME, PEDAGOGIEK

Volgens historicus en pedagoog Fr. S. Rombouts kan de negentiende eeuw ruwweg samengevat worden aan de hand van twee kernbegrippen: liberalisme en positivisme.¹⁹ In deze tijd zorgde de opkomst voor het liberalisme voor een nieuwe tijd vol ongekennde vrijheden, waarbij de groeiende vrijheid van geloof het meest in het oog sprong. In de loop van de negentiende eeuw was de scheiding tussen geloof en publiek leven sterker dan ooit: de staatsgodsdienst werd afgeschaft en de scheiding tussen kerk en staat werd officieel vastgelegd via de Grondwet van 1848. Het belijden van de godsdienst werd vanaf dat moment meer dan ooit beschouwd als een privé-aangelegenheid.²⁰

Voordat het liberalisme echter rond 1850 de kloof tussen persoonlijke godsdienst en publiek leven verder zou vergroten, beïnvloedde deze ontwikkeling ook al het onderwijs en de economie. ‘Kennis is een deugd’, het standpunt van de kerk, verloor aan populariteit in de samenleving en werd aan de kant geschoven voor het positivistische ‘kennis is macht’.²¹ De Nederlandse chroniqueur en orthodox-protestantse onderwijzer Jan Kuiper had geen goed woord over voor deze recente ontwikkelingen, zo liet hij in 1904 weten: “Het tegenwoordige onderwijs is krank; het gaat gebukt onder den vloek van het moderne leven, onder het intellectualisme. De hedendaagse richting vraagt alleen naar het “Wat weet je?” Ze vormt geen mensen, maar encyclopedieën met grooter of kleiner inhoud.”²²

Deze door Kuiper onderstreepte menselijkheid leek ook langzaam maar zeker te verdwijnen op de arbeidsmarkt, waarbij persoonlijke winst het van de principes leek te winnen. De vrijheid die het liberalisme met zich meebracht veroorzaakte een ongekennde concurrentiestrijd, waarvan de arbeider uiteindelijk de dupe werd. Het winstbejag binnen de economische sector zorgde ervoor dat voor de arbeidende klasse de werkomstandigheden verslechterden en lonen daalden, terwijl de kosten van de primaire levensbehoeften nagenoeg gelijk bleven. Deze ontwikkeling dreef niet alleen jonge meisjes, maar ook vele moeders de fabrieken in. Het was immers de enige manier om het gezin financieel te kunnen blijven ondersteunen.²³ Deze gezinsontwrichting had een buitengewone uitwerking op de samenleving. Een voorbeeld hiervan is er de noodgedwongen opkomst van kindertuinen en bewaarscholen (de tegenwoordige kleuterschool) om de opvoeding van kinderen op zich te nemen, aangezien de ouders niet meer in staat waren om aan deze taak op zich te nemen.

¹⁹ Fr. S. Rombouts, *Historische pedagogiek* (Goirle 1962) 108.

²⁰ Idem.

²¹ Idem.

²² Jan Kuiper, *Geschiedenis van het christelijk lager onderwijs in Nederland* (16 na Chr. – 1904) (Tweede druk, Groningen 1904) 304, in: Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Amsterdam 1990) 202.

²³ Fr. S. Rombouts, ‘Historische pedagogiek’, 108.

Pedagoog R.G. Rijkens, die in 1836 een handleiding uitbracht voor het oprichten van een bewaarschool, bracht de noodzaak van dit schooltype als volgt onder woorden: “De Bewaarscholen verschijnen voor de lagere volksklassen als beschermengelen der onschuld, als zorgdragende moeders, die met belangstelling voor de lichamelijke, zedelijke en godsdienstige opvoeding der kleinen zorgen, welke deze zorg al te zeer wegens de uithuizigheid, beslommeringen, onverschilligheid, zedeloosheid en onkunde hun ouders ten deele of soms wel geheel moeten missen”.²⁴

Terwijl de arbeidende klasse er in de negentiende eeuw er in het algemeen financieel op achteruit ging, namen de inkomsten van de burgerij doorgaans juist toe. De liberalistische en industriële ontwikkelingen in de economische sector zorgden voor nieuwe mogelijkheden om meer kapitaal te vergaren. Deze kansen konden echter slechts benut worden door de burgerij, die beschikte over voldoende kapitaal en contacten om binnen deze ontwikkelingen een rol te spelen. Hierdoor ontstond er tussen de arbeidende klasse en de burgerij een nog grotere sociale ongelijkheid dan al vóór de negentiende eeuw het geval was.²⁵

De Nederlandse historicus Thimo de Nijs ziet in de economische vooruitgang voor de burgerij nieuwe kansen voor het kind in de negentiende eeuw, waarbij er een duidelijker afgebakende jeugdfase ontstond.²⁶ Volgens De Nijs liggen hieraan vier oorzaken ten grondslag. Ten eerste was de burgerij door de toename van de financiële middelen aan de ene kant niet meer genoodzaakt om het kind te laten werken, terwijl het aan de andere kant over voldoende inkomsten beschikte om de kosten voor een intensievere opvoeding en scholing te kunnen dragen. Ten tweede verdween de productie uit de burgerlijke huishouding, waardoor kinderen niet meer direct werden geconfronteerd met het werk van volwassenen. Bij de derde en vierde factor sluit De Nijs zich aan bij Stokvis, wiens opvattingen rondom het negentiende-eeuwse gezin in hoofdstuk 2.1 zijn besproken. Als derde punt noemt De Nijs namelijk de strikte rolverdeling tussen man en vrouw, waarbij de man werkte en de vrouw thuis voor het huishouden zorgde. Hierdoor kon door de vrouw meer aandacht aan het kind besteden. De vierde en laatste factor draait om het al eerder beschreven onderscheid tussen ‘stand’ en ‘klasse’, waarbij naast afkomst ook prestatie bepaalde wat iemands maatschappelijke positie zou worden. Mede dankzij pedagogische literatuur, waarin het belang van een beschermde jeugd voor de ontwikkeling van individuele capaciteiten werd verheerlijkt, burgers bleven hier in geloven. In de praktijk bleek de

²⁴ R.G. Rijkens, *De bewaarschool, praktische handleiding, ten dienste van hen die bewaarscholen wenschen op te rigten en daarin werkzaam moeten zijn* (Leeuwarden 1845) III.

²⁵ Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1850-1890* (Rotterdam 2001) 59-60.

59-60.

²⁶ Idem, 101.

afkomst echter nog altijd het zwaarst te tellen, maar dit nam niet weg dat er voor het eerst ongewoon veel aandacht uitging naar de opvoeding.²⁷

Na invoering van de Grondwet van 1848 kwam de school buiten de invloed van de kerk te staan, waardoor in het vervolg een zo neutraal mogelijke vorm van onderwijs kon worden aangeboden. Dit overigens tot ongenoegen van de christelijke ouders, die zagen dat hun kinderen niet meer via school van christelijke kennis voorzien werden. Deze ontwikkeling bood echter wel nieuwe mogelijkheden voor een doorbraak van het positivisme, gegrondvest door de Franse filosoof Auguste Comte (1798-1857). Het positivisme is de opvatting dat kennis alleen kan worden vergaard via empirische wetenschap. Hierbij speelt met name het vooruitgangsgeloof een bepalende rol.²⁸ Comte verbindt dit positivisme aan een teleologisch perspectief, waarbij hij drie historische perioden ontrafelt. Allereerst is er de theologische periode, waarin alles wat er in de wereld gebeurde nog verklaard kon worden door God als oorzaak aan te wijzen. Comte wijst de middeleeuwen aan als deze periode. De tweede periode, door Comte geplaatst binnen de zeventiende en de achttiende eeuw, wordt door hem aangeduid als de metafysische periode, waarin de ideeënleer en wijsbegeerte een basis vormt voor de verklaring van het bestaan van de mensheid. De derde en laatste periode is de positivistische periode, waarmee Comte zijn eigen tijd aanduidt. In deze periode worden een groot aantal natuurwetten ontdekt en wordt op wetenschappelijke wijze de invloed van God grotendeels weerlegd. Culturele ontwikkelingen die een mens doormaakt in zijn leven kunnen stuk voor stuk verklaard worden uit een fysieke en sociale erfelijkheid. Voor godsdienst en zedelijkheid is tijdens de opvoeding geen noemenswaardige ruimte meer.²⁹

Tijdens deze periode bleef er binnen Nederland een sterk contrast bestaan tussen deze empirische stroming en de kerkelijke visie op scholing en opvoeding. De positivistische basis waarop binnen het onderwijs moest worden voortgebouwd was volkomen anders dan de christelijke. De liberalen zagen het kind als een tabula rasa, een onbeschreven blad, dat volledig gevormd kon worden door het kennis en deugd toe te dienen. Daartegenover stond de levensbeschouwing van de orthodox-protestanten, die de nadruk legden op het gevecht tegen de erfzonde, en de katholieken, die de navolging van Christus als kernpunt benadrukten.³⁰ De onderwijswet van 1806 die een aantal ingrijpende vernieuwingen doorvoerde, waaronder de invoering van het klassikale systeem en het aanstellen van een schoolopziener die namens de staat toezicht hield op alle scholen in het land, schoot ook op enkele vlakken tekort.³¹ Deze wet, net als de voorgaande onderwijswetten uit 1801 en 1803, miste de

²⁷ Idem, 101-102.

²⁸ Fr. S. Rombouts, 'Historische pedagogiek', 108.

²⁹ Idem, 109.

³⁰ Jeroen J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden: over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 289.

³¹ Idem, 274.

christelijke inslag die het onderwijs vóór de komst van de Fransen in 1795 diepgaand kenmerkte.³² Rond 1800 bestond onder de bevolking nog de algemene opvatting dat onderwijs voort moest komen uit een homogene pedagogische cultuur, waarin één ideologie centraal werd gesteld. Aangezien er binnen het verdeelde Nederland geen plaats was voor het doen van concessies binnen zowel de samenleving als binnen het onderwijs, zorgde dit ervoor dat de schoolstrijd alleen maar verder aangewakkerd werd.³³ In de loop van de negentiende eeuw groeide echter, mede als gevolg van het toenemende liberalisme, het besef dat de uiteenlopende christelijke en niet-christelijke visies onmogelijk ondergebracht konden worden in één schooltype. In 1857 trad, in navolging van Thorbeckes Grondwet uit 1848, een nieuwe onderwijswet in werking waarbinnen meer ruimte was voor een heterogene pedagogische cultuur. De betrokkenheid van de overheid binnen het onderwijs en de opvoeding van het kind bleef tijdens de negentiende eeuw toenemen, met in 1874 de eerste wet tegen kinderarbeid en werd in 1901 het pedagogisch streven verder vastgelegd aan de hand van een drietal wetten: tegen kinderarbeid, vóór leerplicht en vóór kinderbescherming, waarbij overheidsingrijpen bij verwaarlozing van het kind bij wet werd vastgelegd.³⁴

³² Idem, 272.

³³ Idem, 278.

³⁴ Idem, 288.

2.3 DEELCONCLUSIE

In dit hoofdstuk is een samenvatting gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen uit de negentiende eeuw, om als basis te dienen voor het verdere onderzoek. Hierbij zijn drie kernonderwerpen centraal gesteld: liberalisme, positivisme en pedagogiek. Deze drie begrippen zijn uitgelicht omdat ze gezamenlijk een belangrijk onderdeel vormen van de ideologische ontwikkeling onder de negentiende-eeuwse bevolking. Het opkomende liberalisme en positivisme vergrootte de afstand tussen persoonlijke godsdienst en publiek leven, waardoor niet alleen grote veranderingen in het dagelijks leven optraden, maar er ook meer onzekerheid ontstond over de toekomst. Het relatief brede draagvlak voor het liberalisme onder de negentiende-eeuwse bevolking zorgde dat er ook binnen de pedagogiek een aantal wijzigingen tot stand kwamen. De voorheen homogene pedagogische cultuur binnen het onderwijs moest plaats maken voor een heterogene versie, waarbij meer plaats was voor persoonlijke godsdienstvrijheden. Daarnaast vonden ook op het gebied van kinderarbeid en leerplicht veranderingen plaats. Het verschil tussen het onderwijs in 1800 en 1900 is dan ook zeer groot te noemen.

In de negentiende eeuw was er sprake van een groeiende sociale ongelijkheid, mede veroorzaakt door het liberalisme en de industrialisatie. De hieruit voortkomende vrijheid op de arbeidsmarkt had voor zowel de arbeidende klasse als de burgerij grote gevolgen. Terwijl de arbeidende klasse lijdzaam moest toezien hoe de toenemende concurrentiestrijd zorgde voor verslechterende werkomstandigheden en relatief lagere lonen, kon de burgerij met haar kapitaal en contacten zich juist gemakkelijker omhoog werken of als zelfstandige ondernemer een groter aandeel op de arbeidsmarkt opeisen. In beide gevallen had dit grote gevolgen voor de opvoeding. Voor arbeiders werd het steeds moeilijker om hun eigen kinderen de aandacht te geven die ze nodig hadden, waardoor kindertuinen en bewaarscholen noodgedwongen tot stand kwamen. In het geval van kinderen bij de burgerij was juist een omgekeerde ontwikkeling te zien, waarbij de ouders meer tijd aan hun kinderen gingen spenderen om ze een succesvolle toekomst te garanderen. In beide gevallen is echter te concluderen dat het kind binnen het negentiende-eeuwse gezin een veel prominentere plaats kreeg toegewezen dan in eerdere eeuwen het geval was. In het vervolg van dit onderzoek zal worden bekeken in hoeverre deze veranderingen terug te vinden zijn in het gezin Domela Nieuwenhuis en in hoeverre dit hun opvoeding beïnvloed heeft.

3. HET DAGBOEK

Naast het vooronderzoek omtrent de negentiende eeuw, is het eveneens van belang om dieper in te gaan op dagboekonderzoek in het algemeen. Hoewel de verhalen uit de dagboeken zelf als uniek kunnen worden bestempeld, kan deze uniciteit alleen verduidelijkt worden wanneer er voldoende kennis aanwezig is over vergelijkbare analyses. Zoals de middeleeuwse filosoof Bernard de Chartres het al onder woorden bracht: "We zijn dwergen die staan op de schouders van reuzen. Wij zien beter en verder dan zij. Niet dat ons zicht scherper is of dat wij langer zijn, maar hun immense lichamen dragen ons en tillen ons op."³⁵ Deze 'reuzen' hebben binnen dit onderzoek naar kinderdagboeken twee belangrijke functies. Enerzijds tonen zij welke aspecten al bij voorbaat uiterst nauwkeurig zijn uitgezocht en bieden daardoor een soort blauwdruk voor dergelijk onderzoek. Anderzijds tonen zij juist op welke vlakken dit onderzoek nog verder kan bijdragen aan uitbreiding van begrip en kennis aangaande het kinderdagboek als historische bron.

Volgens de historici Rudolf Dekker en Arianne Baggerman bestaat de grootste aantrekkingskracht van het dagboek als bron van onderzoek uit een combinatie van vertrouwdheid en vervreemding, afstand en nabijheid. Aan de ene kant biedt het dagboek de lezer de mogelijkheid om zich in het verleden te verplaatsen, maar aan de andere kant is en blijft dit een vreemde wereld.³⁶ Hoewel het dagboek een bepaalde mysterieuze aantrekkingskracht heeft, duurde het binnen de geschiedwetenschap vrij lang voordat deze bron op juiste waarde geschat werd. Voordat het onderzoek zich daadwerkelijk richt op de kinderdagboeken in kwestie, is het van belang om allereerst samen te vatten wat er tot nu toe op dit gebied aan onderzoek is verricht. Hierbij zullen drie deelonderwerpen aan de orde worden gesteld. Allereerst zullen de publicaties over herinneren in het algemeen worden behandeld, waarbij de kloof tussen het heden en het verleden een centrale plaats inneemt. Daarna zal er dieper ingegaan worden op andere historische onderzoeken die gewijd zijn aan kinderdagboeken, ongeacht of de onderzochte dagboeken uit dezelfde periode komen als de dagboeken uit het gezin Domela Nieuwenhuis.

³⁵ R. Kibanski, 'Standing on the shoulders of giants' *Isis* 26 (1936) 147-149, geciteerd in: Maria Grever en Harry Jansen Ed., *De ongrijpbare tijd: temporaliteit en de constructie van het verleden* (2001 Hilversum) 80.

³⁶ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen". *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven*, in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004) 13.

3.1 OPKOMST EN WAARDERING VAN DAGBOEKEN

De opkomst en waardering van het dagboek wordt op twee wijzen behandeld. Dit type historische bron in kwestie zal vanuit zowel het gezichtspunt van de historicus als vanuit het gezichtspunt van de dagboekschrijver bekeken worden. Enerzijds zal er worden gekeken naar de toenemende interesse vanuit de geschiedwetenschap. Anderzijds wordt de toenemende drang en de achterliggende motieven voor het bijhouden van een dagboek onderzocht.

De door de jaren heen toenemende interesse voor dagboekonderzoek hangt misschien ook wel samen met de complexiteit van het formuleren van een juiste definitie. Het dagboek laat zich, vanwege zijn diversiteit aan onderwerpen, namelijk moeilijk in een exacte definitie vangen. Dat merkte historicus Dr. G. Kalff Jr. al in 1935:

‘Het dagboek is van een vorm, of beter vormloosheid, om den classificatorisch-aangelegde tot wanhoop te drijven. Want dit kameleon onder de schriftuurlijke voortbrengselen kan desverlang dienen met elk kenmerk der overige genre’s: het kan in poëzie of proza zijn vervat; het is overwegend ik-zuchtig en bewogen als de lyriek; het bevat hevige spanningen ontploffingen en abrupte omkeeringen als het drama; het slaat in rijkdom van personen en eindeloosheid van ontwikkeling de meeste romans als in ongegeneerdheid van uiting en direct van toon de meeste brieven; somwijlen echter treedt het weer op met de onverstoorbare zakelijkheid en regelmatigheid niet meer van een geschiedverhaal, maar van een catalogus of weerbericht. En de bijzonderste bekoring ervan is dat de schrijver zijn eigen intrigue niet kent!’³⁷

Gezien deze veelvoud aan kenmerken die zich schuilhouden achter de term ‘dagboek’ blijkt het lastig om een exacte definitie te formuleren. Wellicht is het voor dit onderzoek dan ook passender om niet zozeer de definitie van deze term te verbreden, maar om juist gebruik te maken van een andere term met een bredere dekking. Mede om deze reden introduceerde de Nederlandse historicus Jacques Presser in de jaren vijftig de term ‘egodocumenten’, waarmee hij het volgende bedoelde: “die historische bronnen waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een ‘ik’ of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een ‘hij’, als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig is”.³⁸ Vanuit de definitie van Presser heeft de onderzoeker bij het lezen van een dergelijk egodocument dus vrijwel altijd te maken met een bron, geschreven vanuit het eerste- of

³⁷G. Kalff Jr., *Het Dietsche dagboek* (Groningen 1935) 3.

³⁸J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in Winkler Prins Encyclopedie (Amsterdam: Elsevier, 1958), herdr.: Id., Uit het werk van J. Presser (Amsterdam 1969) 277-282, geciteerd in: Rudolf Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', in: Christien Brinkgreve et al. ed., *Levensverhalen. Special van Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (Amsterdam 2002) 19.

derdepersoonsperspectief, waarbij de persoonlijke belevingswereld een grote rol speelt.³⁹ Door gebruik te maken van deze term kan de variatie en verscheidenheid aan verschijningsvormen van deze bron beter verduidelijkt worden. Historicus Rudolf Dekker merkt op dat deze categorie verder kan worden onderverdeeld in memoires, autobiografieën, dagboeken, familieboekjes en reisjournalen. Hij merkt echter op dat er over het onderscheid tussen deze vijf genres discussie mogelijk is, aangezien de grenzen hiertussen vrij vaag zijn.⁴⁰

Hoewel het begrip ‘egodocumenten’ zelf nog relatief jong is, doken de bronnen die onder deze noemer vallen al veel eerder op. Zo heeft Rudolf Dekker tijdens zijn onderzoek naar egodocumenten gebruik gemaakt van persoonlijke geschriften die vanaf de Middeleeuwen in Nederland werden geproduceerd.⁴¹ In de periode hierna volgde er een enorme toename van het aantal geproduceerde egodocumenten, een scherpe piek rondom 1800 te bemerken is.⁴² Hoewel zowel het dagboek als de autobiografie in deze periode aan populariteit won, zijn er diverse verschillen tussen deze twee ontwikkelingen te constateren. Het meest in het oog springende verschil hierbij is, dat de ontwikkeling van dagboeken met name pieken kent rondom crisis en oorlog, terwijl de ontwikkeling van de autobiografie gekenmerkt wordt door een veel geleidelijker ontwikkelingsproces.⁴³

Hoewel egodocumenten dus letterlijk al eeuwenlang vervaardigd worden, heeft het lang geduurd voordat deze documenten daadwerkelijk als betrouwbare bron werden geaccepteerd binnen de geschiedwetenschap. Tijdens de twintigste eeuw kreeg de wetenschap namelijk een meer positivistisch karakter, en werden egodocumenten door traditionele politieke historici als onbetrouwbaar gezien vanwege hun potentie om de waarheid te verdraaien. Hierdoor zouden ze geen empirische waarde bevatten.⁴⁴ Egodocumenten werden door tegenstanders bestempeld als te subjectief en niet representatief. Met name vanuit de demografische en sociaal-economische takken van de wetenschap kwamen negatieve geluiden. Deze onderzoekers richtten zich voornamelijk op kwantitatieve onderzoeksmethoden en hechtten daardoor weinig waarde aan het kwalitatieve onderzoek van egodocumenten.⁴⁵ Rond 1970 vond echter een herwaardering van egodocumenten

³⁹ Arianne Baggerman, ‘Lost time: temporal discipline and historical awareness In nineteenth-century Dutch egodocuments’, in: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (2011) 461.

⁴⁰ Rudolf Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden....’ Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw’, in: *Opossum* 8, jrg. 3 (lente 1993) 11.

⁴¹ Idem.

⁴² Arianne Baggerman, ‘Lost time’, 462.

⁴³ Rudolf Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden....’, 8.

⁴⁴ Rudolf Dekker, ‘De erfenis van Jacques Presser’, 24-25.

⁴⁵ Rudolf Dekker, ‘Uit de schaduw in ‘t grote licht’, 22.

plaats, waarbij werd benadrukt dat deze stukken niet alleen konden worden gezien als een bron waaruit enkel feiten zijn te destilleren, maar ook als een tekst die een beeld geeft van de sociale leefwereld waar deze bron een product van is.⁴⁶ Deze opvatting, in combinatie met de opkomst van de microgeschiedenis in de jaren tachtig (waar later nog op ingegaan zal worden), zorgde voor het groeiende besef dat een egodocument geen bron hoeft te zijn ter onderbouwing van een op feiten gebouwd onderzoek, maar dat een analyse van de op zichzelf staande tekst ook waardevol kan zijn.⁴⁷

Hoewel het dagboek samen met vergelijkbare bronnen ondergebracht kan worden in de bronnencategorie 'egodocumenten', is er door diverse historici getracht om binnen deze categorie een verdere onderverdeling te maken. De Amerikaanse historici Sidonie Smith en Julia Watson maken bijvoorbeeld gebruik van de term 'levensnarratief' om zo bronnen als het dagboek en de autobiografie te onderscheiden van de biografie. Zij verduidelijken hun standpunt door een metaforische vergelijking te maken met het besturen van een auto. Een biograaf kan volgens hen de geschiedenis, het karakter en de motivaties van de chauffeur registreren, maar alleen de chauffeur zelf kent de ervaring van het doorkruisen van het verkeer en het daadwerkelijk meemaken van deze situatie. Smith en Watson beargumenteren dan ook dat de auteur van een levensnarratief niet één, maar twee levens beschrijft: één leven dat betrokken is bij externe ervaringen en uiterlijk voorkomen, en één leven dat gevormd wordt vanuit interne veranderingen en gedachtegangen.⁴⁸ Mede dankzij deze constante interne veranderingen van de hoofdpersoon kan het levensnarratief beschouwd worden als een 'bewegend doel', waarin voortdurend wordt gereflecteerd op het groeiende verleden om de identiteit in het heden te kunnen construeren, een interne verandering die vrijwel niet aan de orde is binnen de biografie.⁴⁹

Naast het onderscheid tussen levensnarratieven en andere egodocumenten is er ook nog een meer breedvoerige onderverdeling te maken die de uniciteit van het dagboek als historische bron nog sterker benadrukt. In tegenstelling tot een (auto)biografie is een dagboek namelijk doorgaans niet geredigeerd, waardoor het zich kenmerkt door een meer impulsieve, ondoordachte manier van schrijven. Het moment van beleven en het moment van ervaren liggen immers zeer dichtbij elkaar. Een (auto)biograaf kan langer over een ervaring nadenken, waardoor de emotionele afstand vergroot wordt en het gevoel van het moment grotendeels verloren gaat.⁵⁰ Dit kan bij de bestudering van dagboeken echter ook problemen opleveren. De Nederlandse historicus Hugo Röling beargumenteert

⁴⁶ Rudolf Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser', 26-27.

⁴⁷ Idem, 31.

⁴⁸ Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading autobiography: a guide for interpreting life narratives* (Minnesota 2001) 5.

⁴⁹ Idem, 3.

⁵⁰ Lejeune, 'On diary', 168-169.

bijvoorbeeld dat de impulsiviteit en de emotionele status van de schrijver ervoor kan zorgen dat de betrouwbaarheid van de bron in twijfel kan worden getrokken. Hij benadrukt echter ook dat wanneer meerdere dagboeken uit dezelfde periode naast elkaar kunnen worden gelegd, deze door de onderzoeker gebruikt kunnen worden om elkaar te corrigeren en aan te vullen. Een werkwijze die, vanwege de onderlinge overlapping, ook in het geval van de Domela Nieuwenhuis-dagboeken gebruikt kan worden.

3.2 MOTIEVEN VOOR HET BIJHOUDEN VAN EEN DAGBOEK

Diverse historici hebben zich door de jaren heen beziggehouden met het zoeken naar de motieven voor het bijhouden van een dagboek, Tijdens deze verschillende onderzoeken bleek doorgaans dat er meerdere mogelijke motieven zijn. Zo onderscheidt historicus G. Kalff Jr. in totaal zes verschillende motieven. Hierbij heeft hij gebruik gemaakt van de dagboeken van de Zwitserse filosoof, poëet en criticus Henri-Frédéric Amiel, die tijdens zijn leven in totaal bijna 17.000 dagboekbladzijden volschreef.⁵¹ De motieven die Kalff uit deze dagboeken heeft gehaald zijn: 1. Het kunnen luchten van het hart. 2. Het eigen leven beter in beeld brengen en het hierdoor beter bevatten. 3. De gedachten op een rijtje kunnen zetten. 4. De mogelijkheid creëren op de oude dag op de jeugd terug te kunnen blikken. 5. De mogelijkheid om de innerlijke gedachten wellicht aan vrienden na te laten. 6. De mogelijkheid om de innerlijke gedachten wellicht onder een groter publiek te verspreiden.⁵² Kalff merkt hierbij op dat deze zes punten niet op ieder dagboek toe te passen zijn. Soms zijn er namelijk helemaal geen directe motieven aanwezig. Hij illustreert dit aan de hand van een citaat van de Engelse schrijver Arthur Ponsonby, die dagboekschrijven simpelweg bestempeld als een ingesleten gewoonte: “habit and nothing else may account for the writing of a good many diaries.”⁵³

Het lijkt erop dat Ponsonby met zijn ietwat simplistische interpretatie ernaar streeft om een einde te maken aan het zoeken naar een verklaring voor het dagboekschrijven. Desondanks is het ook Ponsonby niet gelukt om een eind aan dit debat te maken, en zijn er in de loop der tijd meerdere historici geweest die zich na hem over deze motieven hebben gebogen. Zo onderscheidt de Franse historicus Philippe Lejeune in zijn boek *On Diary* op zijn beurt vier algemene motieven voor het bijhouden van een dagboek. Allereerst is er de drang tot zelfuitdrukking, waarbij de emoties de vrije loop worden gelaten. Doordat deze gevoelens niet aan de openbaarheid worden prijsgegeven, maar worden toevertrouwd aan het papier, wordt de kans weggenomen dat anderen door deze uitingen worden gekwetst of gechoqueerd. Daarbij kan het dagboek fungeren als een goede correspondentievriend, bij wie voortdurend het hart kan worden gelucht zonder angst voor veroordeling. Lejeune gebruikt hiervoor het dagboek van Anne Frank als voorbeeld.⁵⁴ Het tweede motief is de zelfreflecterende werking van het dagboek. Doordat iemand over zichzelf schrijft kan niet alleen een beter beeld worden gevormd van iemands sterke en zwakke punten, maar kan ook, in tijden van onzekerheid, teruggerepen worden op het eigen narratief om hieraan de eigen identiteit aan te ontlenen.⁵⁵ Het is echter niet zeker of een egodocument als het dagboek daadwerkelijk als basis kon worden gebruikt voor de eigen identiteit. De vraag die hierbij centraal staat, is: ben ik werkelijk nog

⁵¹ G. Kalff Jr., ‘Het Dietsche dagboek’, 3

⁵² I. Bouvier (ed.) *Journal Intime* (1927) 29, geciteerd in: G. Kalff Jr., ‘Het Dietsche dagboek’, 3.

⁵³ Arthur Ponsonby, *English diaries. a review of English diaries from the 16th to the 20th century, with an introduction on diary writing* (Londen 1923) 6, geciteerd in: G. Kalff Jr., ‘Het Dietsche dagboek’, 4.

⁵⁴ Philippe Lejeune, *On diary* (Hawaii 2009) 194.

⁵⁵ Idem, 195.

het kind dat ik was? De meningen zijn hierover verdeeld. Aan de ene kant is er de Britse poëet William Wordsworth, die er met zijn geveugelde uitspraak “The child is father to the man” ervan overtuigd was dat in elke volwassene een direct gevolg is van de ervaringen in de kindertijd. Hoewel het uiterlijk was veranderd, maar het innerlijke kind bleef voortleven.⁵⁶ Hij sluit hierbij aan op de gedachtegang van de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau, die in zijn boek *Emile, of Over de opvoeding* het belang van de opvoeding voor het verdere leven benadrukte.⁵⁷ Anderen, onder wie de Nederlandse schrijver Lodewijk van Deyssel, betwijfelden als volwassene echter of zij nog steeds hetzelfde waren als toen zij kind waren: “Ik gevoel er niets van hetzelfde wezen te zijn. Ook weet ik niet of men wel zeggen kan hetzelfde wezen te zijn. Het object is natuurlijk het zelfde. Maar wat verbindt mijn geest thans aan dien eersten vorm? Niets, dan wat herinneringsvoorstellingen”.⁵⁸

Het derde motief dat door Lejeune naar voren wordt gebracht sluit hierbij aan. Dit motief draait namelijk om de behoefte de tijd te ‘bevrozen’ en zo de herinnering te behouden. Een gebeurtenis die vastgelegd wordt in een dagboek zal niet in de vergetelheid raken, en zal ook na de dood van de schrijver bewaard blijven.⁵⁹ Hierbij wordt dus in feite de discussie over het innerlijke kind ontweken, door niet de nadruk op de persoonlijkheid te leggen, maar op de herinnering.

Het vierde en laatste motief dat Lejeune noemt staat het plezier in het schrijven centraal. Door het bijhouden van een dagboek kan orde aangebracht worden in het leven, kan de progressie in de schrijfstijl worden gemeten en kan iemand zichzelf tot onderwerp maken van zijn of haar eigen verhaal.⁶⁰ Rudolf Dekker sluit zich hierbij aan. Hij illustreert dit aan de hand van het verhaal van Alexander van Goltstein. Deze Utrechtse student hield tussen 1801 en 1807 een dagboek bij, en las dit regelmatig terug om zowel zijn geestelijke ontwikkeling als zijn ontwikkelende schrijftalent te kunnen volgen. Wanneer deze jonge schrijver (hij begon met zijn dagboek op zijn zeventiende) daadwerkelijk een vordering in zijn schrijven ziet, merkt hij triomfantelijk op: “Gisterenavond vermaakte ik mij met wat na te lezen in mijn dagboek [...] Dit nalezen in mijn dagboek [...] verschaftte mij veel genoeg, en bevestigde mijn voornemen om er mede mee door te gaan.”⁶¹

⁵⁶ Hugo Röling, ‘Anders als mijn tijdgenootjes, anders dan gij allen?’ *Kinderlijk zelfbewustzijn in negentiende- en twintigste-eeuwse jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen*, in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam, 2004) 132.

⁵⁷ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2006) 44.

⁵⁸ Lodewijk van Deyssel, *Gedenkschriften* (Amsterdam 1924) 24, geciteerd in: Röling, “Anders als mijn tijdgenootjes, anders dan gij allen?”, 133.

⁵⁹ Lejeune, ‘On diary’, 195.

⁶⁰ Idem, 195-196.

⁶¹ Dekker, “Dat mijn lieven kinderen weten zouden...” 18

De in totaal tien opgesomde motieven vertonen op enkele vlakken enige overlapping, maar geven gezamenlijk een vrij volledig beeld van de achterliggende redenen die bij het produceren van een dagboek een rol spelen. Bovendien gelden deze motieven niet alleen voor hedendaagse dagboekschrijvers, maar zijn ze volgens Lejeune ook toe te passen op oudere dagboeken.⁶² In het verdere onderzoek zal dan ook bekeken worden in hoeverre deze motieven aanwezig zijn in de dagboeken van de broertjes Domela Nieuwenhuis.

⁶² Idem, 196.

3.3 TOENAME VAN DAGBOEKEN

Uit de periode na 1800 zijn veel meer egodocumenten beschikbaar dan uit de periode hiervoor. Hier zijn een aantal redenen voor aan te wijzen. De meest voor de hand liggende reden is, dat jongere bronnen over het algemeen gewoonweg beter bewaard zijn gebleven dan oudere bronnen. Ook de impulsen vanuit de kerk die aanzetten tot meer introspectie en de toename van gedrukte voorbeelden van (auto)biografieën, zoals die van de achttiende-eeuwse filosoof Johann Kaspar Lavater en de zeventiende-eeuwse dichter Jacob Cats, spelen een rol bij de groeiende productie van egodocumenten.⁶³ Daarnaast is tijdens deze periode een afnemend analfabetisme in Nederland te constateren. Meer mensen leerden schrijven, waardoor ook meer mensen de kans kregen om een dagboek bij te houden en daarnaast ook de kans om geheugensteuntjes te noteren. Dergelijke korte krabbels, die toen wellicht nietszeggend waren, kunnen ons tegenwoordig een beeld verschaffen van de toenmalige tijdsgeest.⁶⁴

Hoewel tijdens de negentiende eeuw het analfabetisme sterk afnam, kende volgens de Nederlandse historicus Dick van Lente Nederland tijdens deze periode een minder sterk groeiend lezerspubliek dan andere delen van Europa. De reden die Van Lente hiervoor aanwijst is de relatief hoge leesdichtheid die Nederland al vóór 1800 kenmerkte. Hij illustreert dit aan hand van de gedichten van Jacob Cats: in 1655 waren er al 300.000 exemplaren van zijn bundel gedrukt, op een totaal aantal huishoudens van circa 500.000.⁶⁵ Van Lente stipt twee mogelijke redenen aan voor deze tussen 1600 en 1800 ontstane leesdichtheid. Allereerst noemt hij het feit dat het westen van Nederland al sinds de Middeleeuwen het meest geürbaniseerde deel van Europa was: zo woonde in de zestiende eeuw ruim de helft van de inwoners van dit gebied in steden. Hierdoor kon kennis (al dan niet op papier) zich gemakkelijker onder een grote groep kon verspreiden. De andere reden die Van Lente noemt is de in Nederland heersende calvinistische kerk, waarvan de autoriteiten van mening waren dat alle gelovigen Gods Woord moesten kunnen lezen. Om deze reden werd een aanzienlijk aantal scholen gesticht.⁶⁶ Het gevolg van deze twee ontwikkelingen was dat het analfabetisme in Nederland sterk werd teruggedrongen: rond 1800 bedroeg het analfabetisme hier ongeveer 25% van de bevolking, tegenover

⁶³ Dekker, ‘‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden....’’, 7.

⁶⁴ Idem.

⁶⁵ Dick van Lente, ‘Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw’, in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 250.

⁶⁶ Idem.

circa 40% in Engeland en Wales en 50% in Frankrijk.⁶⁷ Volgens Van Lente zorgden een aantal gunstige ontwikkelingen binnen de negentiende-eeuwse samenleving voor het verder terugdringen van het analfabetisme en de groei van de pers in Nederland die hiermee gepaard ging. Zo noemt hij als oorzaken onder andere de toename van het reële inkomen per hoofd van de bevolking met 1% per jaar tussen 1860 en 1910 en de snelle groei van het lager en middelbaar onderwijs veroorzaakt door onder meer de schoolwetten van 1857 en 1863.⁶⁸

De toename van geletterden binnen de samenleving is op meerdere vlakken terug te vinden. De Nederlandse historica Willemijn Ruberg beargumenteert in haar boek *Conventionele correspondentie* dat er tijdens de achttiende en negentiende eeuw in Nederland een omvangrijke briefcultuur opkwam, waarbij het schrijven van brieven een onmisbaar instrument werd voor het behouden van sociale relaties.⁶⁹ De Franse socioloog Pierre Bourdieu benadrukt dat veel sociale relaties tot stand kwamen via deze briefcorrespondentie. De sociale positie binnen deze relatie hing nauw samen met het taalgebruik binnen deze brieven. Volgens Bourdieu was taal hierbij niet alleen een communicatiemiddel, maar ook een middel om macht uit te drukken. De hogere klasse was zich echter zo bewust van haar macht, dat zij zich slordig taalgebruik kon veroorloven. De lagere klassen, die deze macht niet bezaten, probeerden juist de taalnormen zo precies mogelijk te volgen.⁷⁰ De Duitse historicus Jürgen Habermas voegt hieraan toe dat de achttiende-eeuwse brief gold als uitingsvorm van een nieuwe subjectiviteit: correspondenten gebruikten het schrijven als een speurtocht naar hun innerlijk, maar richtten hun brieven altijd aan anderen, zodat er eigenlijk sprake was van intersubjectiviteit.⁷¹ De opkomende brievencultuur toont niet alleen de opkomst van de schrijfcultuur in het algemeen, maar ook de opkomst van de introspectie bij het individu.

De meest in het oog springende factor die meespeelt bij de toename van het aantal geproduceerde egodocumenten is echter het nieuwe tijdsbesef, dat opkwam rond 1800 en dat volgens de Duitse geschiedtheoreticus Reinhart Koselleck gerelateerd is aan de opkomende sociaal-politieke en economisch-politieke ontwikkelingen in de periode 1750-1850.⁷² In hoofdstuk 2.2 zijn een aantal van deze ontwikkelingen inmiddels besproken. De veranderingen binnen het onderwijs, het groeiende aandeel van de overheid binnen de samenleving en de verschillende ideologische stromingen die dankzij de groeiende tolerantie binnen Nederland elk een eigen positie binnen de samenleving wisten

⁶⁷ Idem.

⁶⁸ Idem, 261.

⁶⁹ Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie* (Nijmegen 2005) 8.

⁷⁰ Idem, 10-11.

⁷¹ Idem, 11.

⁷² Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (2011) 5.

te bemachtigen zijn kenmerkend voor de negentiende eeuw. Het liberalisme en de daaruit volgende concurrentiestrijd in de economische sector zorgden in deze tijd niet alleen voor uitbuiting van werknemers, maar ook voor een sterke impuls om nieuwe producten op de markt te brengen en op deze manier de concurrentie voor te blijven. Nieuwe uitvindingen zoals de telefoon, telegraaf, trein en fiets veroorzaakten een verkleining van zowel de relatieve als absolute afstand tussen de mens en zijn leefwereld.⁷³ Dit leidde echter ook tot een verhoging van het levenstempo, een ontwikkeling waarop zowel met genoegen als met angst werd gereageerd. Het langzame maar waardige reizen met voertuigen als de trekschuit en postkoets evenals het schrijden over straat werd gezien als een teken van een goede opvoeding en beschouwd als een burgerlijke deugd.⁷⁴ “[...]hoe meer de kruipende gang hoe meer fatsoen; en uit die bedaardheid en dat fatsoen spreken wijsheid en verstand!”, zo merkte een anonieme auteur in 1867 op.⁷⁵ De over het algemeen terughoudende reacties op de veranderingen in de samenleving kunnen het best verduidelijkt worden aan de hand van twee begrippen die door Koselleck geïntroduceerd werden: ‘ervaringsruimte’ en ‘verwachtingshorizon’. De ervaringsruimte wordt gevormd door iemands voorgeschiedenis, terwijl de verwachtingshorizon de vooruitzichten op de toekomst betreft. Deze verwachtingshorizon wordt mede aan de hand van de kennis vanuit de ervaringsruimte wordt gecreëerd. Dit verwachtingspatroon laat zich echter niet volledig voorspellen aan de hand van ervaringen. Tussen ‘ervaring’ en ‘verwachting’ vormt zich een bepaalde spanning: gebeurtenissen hoeven niet direct overeen te komen met de ervaringen, hoewel deze verwachtingen hier wel grotendeels op gebaseerd zijn.⁷⁶ Koselleck ziet in de tweede helft van de achttiende eeuw een verwijding optreden tussen beide begrippen: door nieuwe onverwachte ontwikkelingen blijkt het verleden steeds minder garanties te bieden voor de toekomst en wordt het verleden ‘gehistoriseerd’. Het gevolg hiervan was dat het verleden niet meer als een veelvoud aan geschiedenissen werd gezien, maar als één universele geschiedenis werd beschouwd.⁷⁷

Deze ontwikkeling zorgde ervoor dat veel algemeen geldende zekerheden langzaam maar zeker leken te verdwijnen. Dit zorgde onder meer voor een gevoel van meer persoonlijke vrijheid, een groeiende kloof tussen heden, verleden en toekomst, en het besef dat het leven veel ‘maakbaarder’ was dan in

⁷³ Eric Smulders, ‘De versnelling van het levenstempo, 1880-1914 Spoed - en nog eens spoed!’ in: *Roest* 9 (2001) 46.

⁷⁴ Idem, 47.

⁷⁵ Auteur onbekend, *Volksfeesten in verband met de afschaffing van de kermis* (Amsterdam 1867) 19, geciteerd in: Eric Smulders, ‘De versnelling van het levenstempo’, 48.

⁷⁶ Maarten Doorman, *Steeds mooier. Over geschiedenis en zin van vooruitgangsideeën in de kunst*. (Amsterdam 2000) 34-35.

⁷⁷ Maria Grever, *De enscenering van de tijd* (Rotterdam 2001) 6.

eerste instantie werd gedacht.⁷⁸ Volgens historici Arianne Baggerman, Marilyn Himmesoëte en Philippe Lejeune zorgde deze negentiende-eeuwse culturele en economische versnelling er bovendien voor dat kinderen werden aangespoord om een dagboek bij te houden. Op deze manier kon hun individuele geschiedenis op papier worden vastgelegd, waarmee een vaste basis werd gevormd, die houvast bood tijdens de versnelling van de tijd.⁷⁹ Baggerman merkt op dat het dagboek en de autobiografie hierbij te beschouwen zijn als reisjournaals, die niet een reis door ruimte, maar een reis door de tijd weergeeft.⁸⁰ Door egodocumenten te produceren werd aan de ene kant geprobeerd om de groeiende afstand tot het verleden en de bijkomende onzekerheid in bedwang te houden, en aan de andere kant werd ernaar gestreefd om door het vastleggen van deze herinneringen de juiste balans te vinden tussen de groeiende persoonlijke vrijheid en de bijbehorende zelfcontrole binnen de individuele identiteit.⁸¹

Naast het pedagogische motief om een dagboek bij te houden is er ook het wetenschappelijk motief, dat voortkomt uit het groeiende positivisme in de negentiende eeuw. De sociaal medicus Samuel Coronel spoort in zijn boek *Dagboek voor moeders* uit 1871 bijvoorbeeld moeders aan om een dagboek bij te houden over de ontwikkelingen van hun kinderen en op deze manier een bijdrage aan de pedagogische wetenschap te leveren.⁸² Dit wetenschappelijke motief speelt volgens Himmesoëte bij de dagboekschrijvende kinderen zelf echter nauwelijks een rol: in veel Franse dagboeken uit de negentiende eeuw wordt vermeld dat de inhoud van het dagboek uitsluitend was bedoeld voor de schrijver zelf, en wanneer het dagboek in de handen van anderen kwam teruggegeven moest worden aan de rechtmatige eigenaar, of eenvoudigweg moest worden vernietigd. Hoewel sommige kinderen zich qua schrijfstijl lieten inspireren door gepubliceerde autobiografieën en dagboeken, werd tot aan het einde van de negentiende eeuw het dagboek niet direct als literair genre gezien dat gereed moest worden gemaakt voor publicatie. Het dagboek werd door de jonge schrijvers in die tijd veel meer gezien als een geheugensteuntje, waarbij door terug te bladeren in hun eigen schrijfsels verloren gedachten konden worden teruggehaald.⁸³

⁷⁸ Arianne Baggerman en Jeroen Blaak, 'Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten', in: *Spiegel Historiael* themanummer 'Egodocumenten' 40 (2005) nr. 3/4, 158. Blz 158

⁷⁹ Phillippe Lejeune, *On diary* (Hawaii 2009) 107-122, in Marilyn Himmesoëte, 'Writing and measuring time: nineteenth-century French teenagers' diaries', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (2011)

⁸⁰ Arianne Baggerman, 'Lost time', 468.

⁸¹ Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (2011) 5.

⁸² Samuel Coronel, *Dagboek voor moeders* (1871) VI.

⁸³ Himmesoëte, 'Writing and measuring time', 155-156.

Deze registratie van gedachten en gevoelens werd niet alleen beïnvloed door de eerder besproken versnelling binnen de maatschappij, maar hing ook nauw samen met de angst voor de dood. Deze angst is weliswaar van alle tijden, maar het relatief hoge sterftecijfer in de negentiende eeuw zorgde ervoor dat deze angst nog sterker werd. Door de algehele industrialisatie en verstedelijking die in de negentiende eeuw hun intrede deden, kwamen mensen sneller met elkaar in contact. Op deze manier konden besmettelijke ziektes zich gemakkelijker onder een grote menigte verspreiden dan in vroeger tijden. De bevolking was hier echter nog niet op voorbereid; zo bestonden er nog geen middelen tegen het weren van ziekten als tyfus en tuberculose. Vrijwel iedere burger in de negentiende eeuw had wel iemand in zijn of haar kennissenkring bij wie een van deze ziekten fataal was geworden.⁸⁴ Dat angst dat iemand zomaar de volgende kon zijn die zou bezwijken aan deze ziekten was daardoor moeilijk te verdringen. Mede door deze constante druk werd tijd als zeer kostbaar beschouwd en was het van belang om deze tijd dan ook nuttig te besteden. Door het bijhouden van een dagboek waarin de dagelijkse bezigheden werden vastgelegd, kon achteraf worden bekeken of de dag daadwerkelijk zinvol was besteed.⁸⁵ Het dagboek liet niet alleen zien wat iemand beleefd had, maar toonde ook welke tijd inmiddels achter de schrijver lag. Via het dagboek werd duidelijk dat elke verstreken dag een stap dichterbij de dood was, en dat de overgebleven tijd maar beter nuttig kon worden besteed. Het leven zou immers elk moment afgelopen kunnen zijn.⁸⁶ Het dagboek was daardoor ook niet alleen de plaats geworden om de verleden tijd in op te slaan, maar ook om de toekomstdromen op papier te zetten en daardoor te ontsnappen aan de werkelijkheid.⁸⁷

⁸⁴ Idem, 161-162.

⁸⁵ Idem, 155-161.

⁸⁶ Idem, 162.

⁸⁷ Idem, 164.

3.4 ONDERZOEKSBENADERING VAN DE DAGBOEKEN

De historici Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch stellen in hun inleiding op het boek *Controlling time and shaping the self* dat er twee onderzoeksbenaderingen zijn die in het geval van egodocumenten het meest worden toegepast. Enerzijds is het mogelijk om een brede analysemethode te hanteren waarbij aan de hand van honderden bronteksten bijvoorbeeld de algemene relatie tussen ouder en kind in een bepaald tijdperk in kaart wordt gebracht. Anderzijds behoort het ook tot de mogelijkheden om aan de hand van een beperkt corpus aan bronnen een microhistorisch onderzoek uit te voeren.⁸⁸

Gezien het beperkt aantal bronteksten dat bij mijn eigen onderzoek centraal staat, is er gekozen om de microhistorische aanpak te gebruiken tijdens het verdere onderzoek. In het belang van het onderzoek is het noodzakelijk om deze onderzoeksmethode van een nadere toelichting te voorzien. Het microhistorisch onderzoek werd voor het eerst in de jaren tachtig onder de aandacht gebracht, onder anderen door de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg. Het onderscheidt zich van andere onderzoeksmethoden door zich binnen kleinschalige onderzoeken te richten op alledaagse manifestaties in de bron in plaats van zich bezig te houden unieke en onvoorspelbare gebeurtenissen.⁸⁹ Ginzburg hecht bij het definiëren van de microhistorie veel waarde aan de exacte herkomst van deze term. Hij onderscheidt hierbij drie momenten die mogelijk hebben bijgedragen tot de uiteindelijke definitie. Ginzburg verwijst naar de Amerikaanse hoogleraar George R. Stewart als degene die het woord ‘microhistorie’ tijdens een van zijn colleges in 1959 als een van de eersten in de mond nam. Stewart gebruikte deze term om aan te geven dat, om een bron te kunnen begrijpen, de omliggende achtergrondinformatie als noodzakelijk wordt gezien. Volgens hem zijn details zoals bijvoorbeeld de locatie van de gebeurtenis en het weer van die dag essentieel voor een vergroting van het historisch begrip en inzicht.⁹⁰

Rond dezelfde tijd als Stewards college dook in Mexico eveneens het woord ‘microhistorie’ op. In dit geval gebruikte de historicus Luis González het woord in zijn monografie over een klein dorpje. Hoewel zijn onderzoek een periode van vier eeuwen besloeg, zorgden de afbakening van zijn onderzoeksveld en zijn kwalitatieve aanpak toch nog voor een onderzoek dat aansluit bij de microhistorische methode. González gaf in zijn werk echter aan dat hij deze term al eerder heeft zien opduiken in een artikel van Fernand Braudel. Deze Franse historicus is met name bekend geworden door zijn bijdragen aan de Annalesschool, de sterk multidisciplinaire stroming die bij historisch

⁸⁸ Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) ‘Controlling time and shaping the self’, 1.

⁸⁹ Carlo Ginzburg, John Tedeschi en Anne C. Tedeschi, ‘Microhistory: two or three things that I know about it’, in: *Critical Inquiry*, 20 (herfst 1993), 17.

⁹⁰ Idem, 10-11.

onderzoek verder wilde kijken dan alleen economie en sociologie en om deze reden dan ook aansluiting zocht bij andere wetenschappen als psychologie, linguïstiek en demografie.⁹¹ Braudel werd bij zijn onderzoek naar microgeschiedenis op zijn beurt sterk beïnvloed door de Franse cultureel antropoloog Claude Lévi-Strauss, die opmerkte dat in geval van casestudies “men in een dergelijk microsociologisch stadium hoopt de meest algemene structurele wetten te ontdekken, net als de linguïst ontdekkingen doet op de infra-fonemische niveau of de natuurkundige op de infra-moleculaire of atomaire niveau”⁹² Zoals in hoofdstuk 3.1 inmiddels is besproken, groeide door de opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis het belang van bronnen die vanwege hun persoonlijke inslag voorheen als nutteloos bestempeld werden. Door een herwaardering van deze bronnen werd het werk van microhistorici eveneens van groter belang geacht.⁹³ Microhistorie richtte zich hierbij op de interacties van zowel individuen als op die van kleine groepen, om op deze manier overtuigingen, ideeën en handelingen uit een bron te destilleren, die door het gebruik van andere historische onderzoeksmethoden minder snel aan het licht kwamen.⁹⁴

De Amerikaanse hoogleraar Karl Appuhn noemt naast de Annalesschool één persoon die zijns inziens een doorslaggevende rol heeft gespeeld bij de opkomst van de microgeschiedenis: de Amerikaanse cultureel antropoloog Clifford Geertz. In twee van zijn meest invloedrijke essays, *Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture*, en *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, benadrukt Geertz dat een gemeenschap niet begrepen kan worden door algemene regels binnen dit systeem vast te stellen, maar in plaats daarvan te aanschouwen hoe bepaalde delen van deze gemeenschappen te werk gaan. Deze constatering moet vervolgens in een breder referentiekader geplaatst worden.⁹⁵ De regels van sociale interactie kunnen volgens Geertz alleen gereconstrueerd worden door het gedrag van individuele actors te plaatsen in een specifieke sociale context, waaruit verdere interpretaties van een gemeenschap kunnen worden afgeleid. Geertz' methode is dan ook te beschouwen als tweeledig, waarbij zowel micro- als macro-onderzoek een centrale rol spelen. Aan de ene kant wordt de analyse op micro-niveau centraal gesteld, maar aan de andere kant moeten de bevindingen op dit niveau bijdragen aan een beter begrip en reconstructie van een samenleving en haar regels als geheel.⁹⁶

Microhistorisch onderzoek is zeer geschikt voor kwantitatieve onderzoeken waarbij historische bronnen en/of gebeurtenissen binnen een bredere context worden geplaatst. Aangezien het onderzoek in kwestie draait om een beperkt aantal dagboeken en hun context, is een dergelijke methode dan ook

⁹¹ Idem, 12-13

⁹² Claude Lévi-Strauss, ‘Structural analysis in linguistics and in anthropology’ <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/levistra.htm> (16-12-2012).

⁹³ Carlo Ginzburg, ‘Microhistory: two or three things that I know about it’, 21-22.

⁹⁴ Karl Appuhn, ‘Microhistory’ <http://www.highbeam.com/doc/1G2-3460500023.html> (08-07-2012).

⁹⁵ Idem.

⁹⁶ Idem.

passend voor dit onderzoek. Doordat bij microgeschiedenis de nadruk wordt gelegd op kwalitatief in plaats van kwantitatief onderzoek, kan via deze methode een diepgaander beeld worden verkregen van Jacob, Frans en Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis.

3.5 DEELCONCLUSIE

Nadat in hoofdstuk 2 de negentiende eeuw is belicht om zo een algemeen beeld te geven van de leefwereld van de drie kinderen Domela Nieuwenhuis, is in dit hoofdstuk nader ingegaan op de historische bron in kwestie: het dagboek. Hierbij is dit egodocument aan de ene kant bekeken vanuit het oogpunt van de historicus, en aan de andere kant vanuit het oogpunt van de dagboekschrijver zelf.

Allereerst is gekeken naar een aantal mogelijke motieven voor het bijhouden van een dagboek, waaronder het ‘bevrozen’ van de tijd om de herinnering te behouden en de mogelijkheid om innerlijke gevoelens eventueel over te dragen aan vrienden of latere generaties. Deze motieven hangen nauw samen met de technologische en economische ontwikkelingen die plaatsvonden tijdens de negentiende eeuw en die een gevoel van versnelling en onzekerheid teweeg brachten.

Hierna is het dagboek geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van de historicus, waarbij allereerst de opkomst van de interesse in deze bron is bekeken. Vanaf 1970 is hernieuwde waardering te ontdekken, waarbij het besef groeide dat deze stukken niet alleen konden dienen ter illustratie van een groter geheel, maar ook als op zichzelf staande bron veel informatie bood over de sociale leefwereld waar deze bron een product van was.

Als onderzoeksbenadering is gekozen voor een microhistorische aanpak, waarbij niet de kwantiteit, maar de kwaliteit van de bron centraal wordt gesteld. Tijdens dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van een combinatie van primaire bronnen uit het archief van de familie Domela Nieuwenhuis, secundaire bronnen waarin deze familie wordt behandeld en de gepubliceerde literatuur omtrent het bijhouden van een dagboek.

4. HET GEZIN DOMELA NIEUWENHUIS IN THEMA'S

In dit hoofdstuk zal nader ingegaan worden op het gezin Domela Nieuwenhuis. Allereerst zal een korte biografisch overzicht van de drie dagboekschrijvers worden gegeven, om ervoor te zorgen dat de dagboeken beter in hun context kunnen worden geplaatst. De dagboeken bieden immers niet alleen slechts zicht op een beperkt deel van hun leven, maar geven ook alleen de innerlijke gedachten van de personen in kwestie weer. Door het opstellen van een compacte biografie kunnen deze obstakels deels worden weggenomen.

Daarnaast zal in dit hoofdstuk dieper ingegaan worden op de leefwereld van de drie jonge dagboekschrijvers. In plaats van een opsomming van feiten zal er gebruik worden gemaakt van een techniek die ook benut is bij het onderzoek van historici Arianne Baggerman en Rudolf Dekker omtrent de kinderdagboeken van Otto van Eck. In het onderzoek naar het leven van deze jonge achttiende-eeuwse dagboekschrijver is gebruik gemaakt van thema's als aanknopingspunten voor een ruimere blik in het verleden. Door deze aanpak is het mogelijk geworden om tegelijkertijd een duidelijk beeld van zowel Otto van Eck als van zijn leefwereld te geven. Hierbij werd niet de interesse van de onderzoekers, maar de interesse van de jonge Van Eck centraal gesteld. Of zoals de twee historici het zelf in hun inleiding verwoordden: "Het blikveld van het kind bepaalde onze onderzoeksagenda, zijn interesses werden de onze."⁹⁷ Ook bij het bestuderen van de Domela Nieuwenhuis-dagboeken biedt deze aanpakdiverse mogelijkheden om het onderzoek te verruimen. Zo maakt een dergelijke aanpak het mogelijk om de drie dagboeken met elkaar te vergelijken, waardoor ze elkaar kunnen aanvullen. Door de dagboeken binnen deze tijdsgebonden context te plaatsen, kan bovendien worden bekeken in hoeverre de Domela Nieuwenhuizen als doorsnee kunnen worden beschouwd, of in hoeverre het gezin juist afweek van de negentiende-eeuwse norm.

⁹⁷ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck* (Amsterdam 2009) 9.

4.1 BIOGRAFISCHE SCHETS VAN DE HOOFDPERSONEN

Over Jacob, Frans en Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis is relatief weinig geschreven en gepubliceerd. Het onderzoek dat naar deze familie is gepleegd, wordt doorgaans in direct verband gebracht met het bekendste familielid, Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Historicus Bert Altena maakt bijvoorbeeld veelvuldig gebruik van de dagboeken in zijn werk *'En al beschouwen alle broeders mij als de verloren broeder'* *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, maar gebruikt deze bronnen voornamelijk om het leven van de jongere Ferdinand te illustreren. Hoewel de rol die de dagboeken spelen in het boek van Altena niet overeenkomt met de invalshoek van dit onderzoek, bevat zijn boek wel een duidelijke inleiding op het gezin Domela Nieuwenhuis. Aan de hand van Altena's werk, aangevuld met een aantal andere secundaire bronnen, kan namelijk een redelijk compleet 'familieportret' worden gereconstrueerd.

Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van het gezinsleven van de Domela Nieuwenhuizen is het allereerst van belang om de geschiedenis van vader Ferdinand Jacobus uit te diepen. In 1827 begon hij aan een studie theologie in Leuven, en wist in 1833 na een overstap naar Amsterdam succesvol te promoveren tot doctor in de godgeleerdheid. Een jaar later, in 1834, werd hij in Monnickendam beëdigd tot Luthers predikant. In datzelfde jaar trouwde hij met Henriëtte Frances Berry, met wie hij in totaal elf kinderen kreeg.⁹⁸ Oorspronkelijk kwam Henriëtte Frances uit Engeland, maar zij woonde sinds 1816 al in Nederland. Haar zoon Jacob typeerde haar na haar dood als een zeer zorgzame moeder met een erg zwakke gezondheid.⁹⁹ Ze stierf in 1857 vrij plotseling door een zenuwberoerte, een gebeurtenis die uitvoerig werd belicht in de dagboeken van de onderzochte broertjes.¹⁰⁰ Een jaar na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde Ferdinand Jacobus met Mariane Meijer, een vrouw afkomstig uit een welgestelde familie, en sinds jaar en dag een vriendin van de familie.¹⁰¹ De toen 54-jarige Meijer bleef na de dood van Ferdinand Jacobus in 1869 een centrale rol binnen het familieleven innemen, en bleef plichtsgetrouw haar rol als stiefmoeder vervullen.¹⁰² Volgens

⁹⁸ C.Ch.G. Visser, 'Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis' in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (Kampen 1978) 1026-1027.

⁹⁹ J. Domela Nieuwenhuis, 'Beknopte beschrijving van mijn leven', 29; ARA, archief-Domela Nieuwenhuis, 155, geciteerd in: Bert Altena, *'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'*. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932* (Amsterdam 1997) 16.

¹⁰⁰ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 6 mei 1857, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869) Archiefinventaris 2.21.183.17, 40. Dagboeken, Nationaal Archief, Den Haag.

¹⁰¹ Auteur onbekend, 'Het leven van Domela Nieuwenhuis' http://www.fdnmuseum.nl/docs/HetLevenVanDomela_FDNmuseum_2009.pdf (01-03-2012) 2-3.

¹⁰² Bert Altena, *'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'*. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932* (Amsterdam 1997) 18.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis deed zij dit echter op een bepaalde zakelijke, koele manier, waardoor hij geen goede band met haar wist op te bouwen. In zijn *Gedenkschriften* schrijft hij hierover het volgende: “Zij had iets stijfs en wist de mensen op een behoorlijken afstand te houden; tegenover ons, kinderen, vervulde zij altijd op voorbeeldige wijze al haar plichten; toch straalde er geen warmte van haar uit, zoodat wij haar b.v. nooit in ons vertrouwen zouden hebben genomen.”¹⁰³

Het gezin Domela Nieuwenhuis was zeer godsdienstig van aard: zo werden elke morgen godsdienstoefeningen gehouden en werden de preken van vader Ferdinand Jacobus nauwlettend gevolgd door de kinderen en bij tijd en wijle onderling besproken.¹⁰⁴ Bert Altena leidt uit de dagboeken af dat de kinderen vroegwijs en zeer zelfstandig waren. Hij concludeert dit onder andere aan de hand van de dagboekpassages waarin de drie broertjes nauwlettend de preken van hun vader weergeven en soms op een diepgaande manier bespreken. Daarbij wordt ook het beroepingswerk in de Lutherse kerk door de drie broertjes op de voet gevolgd.¹⁰⁵

Hoewel het gezin Domela Nieuwenhuis vrij groot was zal het vervolg van deze paragraaf voornamelijk op de dagboekschrijvers zelf geconcentreerd worden. Hierbij zal begonnen worden met de jongste van het stel, Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis. Deze benjamin van het drietal kan ook direct als het minst toegankelijk worden beschouwd. Uit de documenten over zijn leven valt namelijk slechts een beperkt biografisch overzicht te verwerven. Op basis van de primaire en secundaire bronnen is wel vast te stellen dat Hendrik Bernard is geboren op 14 maart 1843, en ruim 40 jaar daarna, op 2 november 1883, is overleden. Over zijn verdere carrière en levensloop is weinig bekend. Tijdens zijn relatief korte leven is hij nooit getrouwd geweest, waardoor er ook geen verdere details via zijn nageslacht kunnen worden achterhaald. De vrijwel enige bronnen die toegang tot zijn leven bieden, zijn de kinderdagboeken. Bij Hendrik Bernard wordt deze beeldvorming echter bemoeilijkt door het feit dat hij zich in zijn dagboek vrij afstandelijk opstelt. Zijn dagboeken staan vol met droge feiten, waarbij geen plaats lijkt te zijn voor zijn eigen gedachten. De ene na de andere bladzijde is gevuld met tijdsaanduidingen en weinig uitgebreide beschrijvingen van personen en uitstapjes, waardoor alleen te achterhalen is op welk tijdstip deze dertienjarige jongen bijvoorbeeld met de lunch startte, of wanneer hij met zijn broers een wandelingetje maakte. Ook beschrijft hij regelmatig de preken van zijn vader die hij bijwoonde, maar geeft hierover geen eigen mening. De opeenstapeling van gebeurtenissen in het dagboek geeft de lezer van nu weliswaar de mogelijkheid tot het exact reconstrueren van Hendrik Bernards dagelijkse leven, maar toont niet wat hij hier precies bij voelde. In de dagboeken die van hem bewaard zijn gebleven, zijn de momenten waarop Hendrik Bernard daadwerkelijk zijn emoties toont op de vingers van één hand te tellen. De eerste keer dat hij zijn

¹⁰³ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam 1910) 13, in: Bert Altena, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder' 19.

¹⁰⁴ Bert Altena, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder', 17.

¹⁰⁵ Idem.

gevoelens in zijn dagboek de vrije loop laat, is op het moment dat zijn moeder overlijdt. Daarna keert vrij snel zijn stoïcijnse schrijfstijl weer terug. Deze manier van schrijven overheerst in het gehele dagboek, tot op het moment wanneer hij na de zomervakantie teruggestuurd wordt naar de kostschool. Hier heeft hij het allesbehalve naar zijn zin en hij steekt dit niet onder stoelen of banken. Het valt op dat beide momenten waarop Hendrik Bernard zijn emoties de vrije loop laat, door hem als zeer negatief worden ervaren. Beide onderwerpen zullen later in dit hoofdstuk uitvoerig worden besproken.

Naast de dagboeken is de enige andere overgebleven bron die informatie biedt over Hendrik Bernard de door zijn oudere broer Jacob geschreven autobiografie. De grootte van het gezin en het schijnbare feit dat de twee tijdens hun leven verschillende kanten op zijn gegaan lijken er echter voor te hebben gezorgd dat Hendrik Bernard slechts mondjesmaat in deze autobiografie voorkomt. Alleen over het moment van het overlijden van Hendrik Bernard heeft Jacob een uitvoerige passage over zijn broer opgetekend: “Onze broeder Hendrik kreeg in het Voorjaar van 1883 een pleuritis, die hem zeer deed lijden en zijn krachten sloopte. Zijn gestel was ook door den ongunstigen stand zijner zaken zeer ondermijnd. Hij ging nog tot zijn herstel naar de Trompenberg bij Hilversum. Ik moest hem echter daar vandaan per rijtuig halen. Hij werd verder verzorgd in de ziekenverpleging op de Prinsengracht maar kon de kwaal niet te boven komen wegens gemis aan krachten. [...] Ik had veel punten van overeenkomst met dezen broeder, die het geloof heeft behouden ten einde toe. Zijn stoffelijk overschot is op het kerkhof te Diemerbrug begraven. Hij ruste in vrede.”¹⁰⁶

Over de andere twee broers is meer informatie bewaard gebleven. De middelste van de drie broers, Frans Coenraad Domela Nieuwenhuis, leefde van 2 september 1839 tot 24 juni 1868. Ook Frans is tijdens zijn leven ongehuwd gebleven, maar van hem is bijvoorbeeld wel zijn latere carrière bekend: na zijn studie rechten werd hij advocaat te Rotterdam. Frans werd door zijn oudere broer Jacob aangeduid als iemand met een ‘woelig’ karakter, die regelmatig met zijn vader overhoop lag. Het feit dat Frans zijn studie theologie vanwege het gebrek aan overtuiging uiteindelijk vervroegd had afgebroken, speelde hierin mee. De zwaar gelovige Ferdinand Jacobus kon het moeilijk bevatten dat zijn zoon op een dergelijke manier met het geloof gebroken had. Toen Frans uiteindelijk promoveerde in het strafrecht, leek zijn vader vrede te hebben gekregen met deze levenskeuze.¹⁰⁷

Frans’ dagboek kent een indeling die gedeeltelijk vergelijkbaar is met die van zijn broertje Hendrik Bernard: ook bij Frans worden onderwerpen als het bezoeken van mensen uit de kerkelijke gemeente en het beluisteren van zijn vaders preken uitvoerig besproken. Er zijn echter ook evidente verschillen te vinden tussen de twee broers. Allereerst is Frans veel opener en uitbundiger, en geeft hij niet alleen aan wát er gebeurde, maar ook hoe hij erover dacht. Ondanks dat hij qua levenservaringen veelal

¹⁰⁶ Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869) Archiefinventaris 2.21.183.17, 41. Nationaal Archief, Den Haag 235-236.

¹⁰⁷ Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 230.

overeenkomt met zijn jongere broertje, valt Frans hierbij het meest op door zijn uitbundige schrijfstijl: terwijl Hendrik Bernard regelmatig een gebeurtenis in zijn leven met één zin wist samen te vatten, ging Frans liever de diepte in. Zo bezocht hij regelmatig een lezing die al dan niet aansloot bij zijn atheneumopleiding, en vermeldde hij in zijn dagboek niet alleen wie er sprak en wat het exacte onderwerp was, maar ook in hoeverre de opinie van de spreker aansloot bij zijn eigen mening. Mede hierdoor is er van Frans een betere ‘karakterschets’ te geven dan van zijn jongere broertje, die zijn eigen mening in zijn dagboek zelden naar voren laat komen. Dit verschil ten opzichte van Hendrik Bernard hangt vermoedelijk samen met het feit dat Frans zich in een latere levensfase bevond, met een compleet andere levensinstelling. Terwijl Hendrik Bernard nog druk bezig was met het basisonderwijs, bereidde Frans zich voor op het leven op de universiteit. De exacte denkbeelden van Frans zullen in de hierop volgende subhoofdstukken verder worden uitgediept.

Van de derde en laatste broer, Jacob Domela Nieuwenhuis (in de dagboeken doorgaans afgekort tot ‘Co’) is van de drie broers de meeste informatie bewaard gebleven. Dit is met name te danken aan het feit dat Jacob, zoals al eerder is opgemerkt, in de nadagen van zijn leven een vrijwel volledig voltooide autobiografie heeft geschreven. Hoewel deze nooit daadwerkelijk is gepubliceerd, is deze wel volledig uitgetypt door zijn zoon Jan Derk. Deze uitgetypte versie is goed bewaard gebleven in het familiearchief. Mede dankzij deze autobiografie is een duidelijk beeld van Jacob te verkrijgen. Zo is exact te achterhalen wanneer hij begonnen is als student strafrecht te Utrecht, waardoor hij wist uit te groeien tot advocaat te Amsterdam. Via diverse banen, zoals leraar aan de hogere handelsschool en inspecteur van onderwijs wist hij in 1863 op te klimmen tot de directeur van de eerste Nederlandse Maatschappij van hypotheekverzekering. Daarnaast werd hij vanaf 1877 lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. Vanaf 1884 mocht hij zich hoogleraar noemen in het strafrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen, om in 1898 aan diezelfde universiteit te worden benoemd tot rector-magnificus.¹⁰⁸

In het al eerder aangehaalde boek *En al beschouwen alle broeders mij als de verloren broeder* De *familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis* wordt Jacob vanwege zijn band met zijn jongere broer Ferdinand door schrijver Bert Altena kort toegelicht. Altena destilleert uit de correspondentie tussen Jacob en zijn vader het beeld van een brave Hendrik, al merkt hij hierbij wel op dat dit mogelijk een karaktertrek was van alle kinderen Domela Nieuwenhuis.¹⁰⁹ Na het overlijden van zijn moeder vervulde Jacob als oudste zoon een centrale rol in binnen het gezin, en was hij de trots van zijn vader. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Jacob, toen hij eenmaal de leeftijd bereikt

¹⁰⁸ Idem, 200.

¹⁰⁹ Bert Altena, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder', 19.

had waarop hij zichzelf volwassen mocht noemen, door zijn vader tot voogd over zijn minderjarige broertjes en zusjes werd benoemd.¹¹⁰

¹¹⁰ Idem, 20.

4.2 “ELKE DAG BRENGT ONS NADER AAN DEN DOOD, DIE KOMT ALS EEN DIEF IN DEN NACHT.”¹¹¹

Thema - Dood

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw begon het sterftecijfer in Nederland geleidelijk terug te lopen, mede dankzij de opkomst van het hygiënisme. Bij dit gezondheidsprincipe stonden zowel publieke als private hygiëne centraal en werd de nadruk niet gelegd op het bestrijden van een ziekte, maar op het voorkomen ervan. Door zowel het aanleggen van riolering en waterleiding als het geven van voorlichting over hygiëne moest het aantal ziekte- en sterfgevallen drastisch naar beneden worden gebracht. Daarnaast was het vanuit hygiënistisch oogpunt belangrijk dat het publiek, al dan niet via propaganda, deze principes ter harte nam en in het dagelijks leven toepaste. In Nederland won het hygiënisme mede veld dankzij het boek *De ontwikkeling van het kind naar ligchaam en geest* uit 1845 van de Amsterdamse geneesheer G.A.N. Allebé. Zoals uit de titel al af te leiden is, richtte dit boek zich op de algehele opvoeding van het kind, waarbij een aanzienlijk deel besteed werd aan hygiëne en het voorkomen van ziekten. Allebé's werk werd razend populair en vele herdrukken volgden, waarbij een steeds groter segment van het boek gevuld werd met tips die bij moesten dragen aan een betere algemene hygiëne.¹¹²

Rond 1850 stond het hygiënisme, ondanks de groeiende populariteit, echter nog in de kinderschoenen. Mogelijk was dit een van de redenen waarom ook de familie Domela Nieuwenhuis nog zeer regelmatig werd opgeschrikt door een sterfgeval. Dat het sterftecijfer binnen deze familie vrij hoog was (doch niet ongewoon voor die tijd), blijkt onder andere uit een lijstje dat Hendrik Bernard heeft bijgehouden in zijn dagboek van 1858. Aan het begin van dit boekje heeft hij een lijstje opgesteld van zijn tien broers en zussen, maar in drie van deze gevallen is alleen het jaar van geboorte en het woord ‘stierf’ genoteerd. Zelfs de naam van het kind ontbreekt hierbij. Dit praktijkvoorbeeld bevestigt wat historicus Pieter Stokvis ook opmerkt in zijn boek *Het intieme burgerleven: de dood waarde alom rond in de negentiende eeuw*, en een onverwacht sterfgeval binnen de familie hing als een zwaard van Damocles boven menig negentiende-eeuws gezin. Niet alleen waren kinderen erop voorbereid dat ze op jonge leeftijd hun ouders konden verliezen, ook het verlies van een broertje of zusje kwam veelvuldig voor.¹¹³ Met name de mazelen en aandoeningen aan de luchtwegen en het zenuwstelsel

¹¹¹ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 6 juni 1857, aanwezig in stukken, afkomstig van Ferdinand Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869) Archiefinventaris 2.21.183.17, 40. Dagboeken, Nationaal Archief, Den Haag.

¹¹² Nelleke Bakker, *Kind en karakter: Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Apeldoorn 1995) 11-12.

¹¹³ Stokvis, ‘Het intieme burgerleven’, 59.

zorgden ervoor dat veel kinderen al op jonge leeftijd stierven.¹¹⁴ Het maakte hierbij weinig uit of de familie arm of rijk was: in het vroegmoderne Europa was niemand zeker van een onbezorgde kindertijd.¹¹⁵ Ondanks het feit dat de negentiende-eeuwse burgers in zekere mate voorbereid waren op de dood, leidde dit niet tot een berusting in het lot. In tegendeel zelfs: volgens Ariès werd de negentiende eeuw gekenmerkt door een buitensporige manier van rouw, waarbij de acceptatie van overledenen meer moeite kostte dan in voorgaande periodes. De dood van een ander werd welhaast meer gevreesd dan de eigen dood.¹¹⁶

Hoewel de kinderen Domela Nieuwenhuis vele sterfgevallen in hun familie hadden meegemaakt, is het eerder genoemde lijstje nagenoeg het enige bewijs dat ze een onderdeel van hun leven waren geweest. Van de elf kinderen in het gezin Domela Nieuwenhuis stierven er maar liefst drie op een zeer jeugdige leeftijd, maar hier wordt door de drie dagboekschrijvers niet aan gerefereerd.¹¹⁷ Een mogelijke reden voor deze afwezigheid is, dat deze sterfgevallen buiten de in de dagboeken beschreven periode 1857-1858 vallen. Een sterfgeval dat zich echter wel binnen deze periode bevindt, is hoogstwaarschijnlijk ook het meest ingrijpende geweest voor de drie broers. Op 6 mei 1857 overleed namelijk hun moeder, Henriëtte Frances Berry, op 46-jarige leeftijd. De vraag die dan ook bij dit subhoofdstuk centraal staat, is in welke mate de drie kinderen in hun dagboeken aandacht hebben besteed aan haar overlijden.

Met name de omgang van Hendrik Bernard met deze ingrijpende gebeurtenis valt hierbij op. Zoals al eerder is opgemerkt, hanteert de jongste van de drie dagboekschrijvers over het algemeen een vrij stoïcijnse schrijfstijl, die wordt overheerst door feiten waarbij enige emotionele binding lijkt te ontbreken. In eerste instantie lijkt het erop dat hij deze stijl voortzet wanneer zijn moeder het leven laat. Zo is het enige wat hij op de dag van haar overleden heeft opgeschreven: “Heden avond overleed onze dierbare Moeder plotseling aan eene zenuwberoerte. God nam haar weg naar betere oorden, laat ons daarom niet morren maar gelaten in ons lot zijn.” De laatste zinsnede klinkt aan de ene kant wat onverschillig, maar toont tegelijkertijd een soort berusting waarbij Hendrik Bernard zichzelf lijkt te motiveren om vooral niet te blijven treuren. In eerste instantie lijkt het erop dat hij zich aan deze ‘belofte’ wist te houden. Het feit dat zijn moeder twee dagen voor haar verjaardag was overleden, maakte het voorval nog droeviger dan het al was, maar Hendrik Bernards schrijven blijft laconiek overkomen: “Mama’s geboortedag, anders eene vreugdedag thans nouw ja zware rouw, daar ligt zij, in het doodskleed op de zaal, in plaats van te feliciteeren staan wij bij het lijk der dierbare

¹¹⁴ Judith H. Wolleswinkel-van den Bosch, Frans W.A. van Poppel, Caspar W.N. Looman en Johan P. Mackenbach, ‘Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in The Netherlands in the late nineteenth century’, in: *International journal of epidemiology* 29 (2000) 1032.

¹¹⁵ Rudolf Dekker, *Childhood, memory and autobiography in Holland : from the Golden Age to Romanticism*, (Verenigde Staten 2000) 127.

¹¹⁶ Philippe Ariès, *Met het oog op de dood* (Amsterdam 1980), 68.

¹¹⁷ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 1 mei 1858.

afgestorvene, doch laat ons denken, wat God doet dat is wel gedaan. Zijn wil is wijs en heilig etc.” Opnieuw probeert de jongen troost te vinden bij God, en ook ditmaal lijkt hij daarin te slagen.

In eerste instantie lijkt het er nog op dat Hendrik Bernard vrede heeft met de dood van zijn moeder, met name door zijn vertrouwen in de wil van God. Enkele passages laten echter een geheel andere kant van hem zien, waarin hij niet zozeer zijn geloof, maar eerder de wil van God in twijfel begint te trekken. De eerdere gelatenheid omtrent Gods wil lijkt hierbij steeds verder naar de achtergrond te verdwijnen. Op 9 mei schreef hij bijvoorbeeld het volgende: "Om 9 uur is het lijk gekist. Wij hebben voor deze aarde afscheid genomen en zullen haar, die ons het leven gaf, hier niet weder zien, wat is toch s'menschen leven? Heden gezond, morgen, dood, Dood! Hoe onverbiddelijk zijt gij!" Met name bij de herhaling van het woord 'dood' lijkt hij zijn emoties niet meer in bedwang te hebben kunnen houden; het door zijn pen achtergelaten reliëf dat nagenoeg is uitgemond in een gat in de bladzijde is hier een stille getuige van.

Ook in latere fragmenten, wanneer zijn gedachten een weg vinden naar de herinnering aan zijn moeder, slaat zijn anders zo zakelijke schrijfstijl om als een blad aan een boom en laat hij zijn emoties de vrije loop. Hierbij lijkt de factor tijd een belangrijke rol te spelen: op het moment dat het overlijden van zijn moeder exact een jaar geleden is, blijkt de wond nog net zo vers te zijn als op die sombere 6 mei in 1857: “Heden is het één jaar geleden, dat wij onze dierbare moeder verloren, heden voor één jaar werden, wij moederloos, s’ochtends liep Mama toen nog, en des avonds was zij een lijk, dierbare Mama!”¹¹⁸ Ook haar verjaardag roept veel verdriet bij de jonge Hendrik Bernard op: “Indien Mama nog leefde, zou zij heden 48 jaar geworden zijn, doch helaas! Zij is er niet meer, wij zullen haar hier beneden nooit meer aantreffen, doch wij hopen haar eens in den hemel weder te zien, om dan eeuwig bij haar te blijven [...] Heden voor een jaar en thans, welk een verschil toen bevond het stoffelijk overschot van Mama zich nog bij ons, en thans ligt hij in het kille graf te verrotten.”¹¹⁹

Aan de ene kant klinken deze bewoordingen wellicht wat ongevoelig of expliciet, maar aan de andere kant laat dit wel zien hoe sterk Hendrik Bernard het onderscheid tussen lichaam en ziel ervaart, waarmee hij opnieuw laat zien dat zijn vertrouwen in de wil van God onaangetast is. Uit de dagboeken van de andere twee broers is een soortgelijke visie te destilleren. Zo schreef Jacob op 6 mei 1857 in zijn dagboek: “Wij waren verplet, en bleven wakende, Papa den geheelen nacht, Frans en ik ombeurten. Maar het leven was geweken. Dat leven zoo onvergeetelijk, zoo dierbaar voor echtgenoot en Kinderen. Er is een ander leven, dat woord zij onze troost. Een ander, en een beter. Zij

¹¹⁸ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 6 mei 1858.

¹¹⁹ Idem, 8 mei 1858.

geloofde het en zij moge het thans aanschouwen.”¹²⁰ Net als bij Hendrik Bernard zien we ook hier dat het geloof in God werd gebruikt om troost te bieden.

Wat daarnaast opvalt, is het feit dat Jacob veel meer de nadruk legt op de gevolgen voor zijn vader dan zijn twee jongere broers. Met name na de toespraak die zijn vader hield tijdens de begrafenis van zijn moeder, bemerkte Jacob hoe moeilijk zijn vader het had. Hierbij realiseerde hij hoe hij dit leed een beetje kon verzachten: “Voor hem te leven, ja dat is nu onze taak. God schenke ons daarin de kracht. Wij kunnen hem het zware verlies zijner innig geliefde levensgezellin nooit vergoeden, maar wij kunnen hem wel helpen dragen, en verzachting aanbrengen aan zijne diepe wonde.”

Opvallend hierbij is, dat Frans niet alleen qua leeftijd tussen zijn twee broers in lag, maar ook qua visie tussen de andere twee in leek te schommelen. In zijn dagboek beschreef Frans namelijk niet alleen zijn eigen verdriet, maar ging hij ook uitgebreid in op de gevoelens van zijn vader:

‘Vreesselijke, verpletterende slag, verlies eener liefderijke moeder, die alles, alles was voor haar gezin die leefde voor hare kinderen welke haar niet genoeg waardeerden al hielden zij innig veel van haar, daar zij driftig van aard, tegenspraken. Maar ach, zijne moeder te missen op 17 jarigen leeftijd, dat is hard, zeer hard, alle mijne idealen zijn verwoest, wat blijft erover van ’t áángename student te worden, wat van andere dingen? Bij alles komt de herinnering luide en roept men uit “Ach leefde zij nu nog”. En voor Papa zulk een trouwe teerminnende gade te moeten missen en geheel alléén in zijn eigen huis met een nieuwe juffr. en nieuwe meiden die in huis kwamen toen zij dood was en dan met 7 kinderen blijven zitten, waarvan sommigen alles noodig hebben, dat is vreesselijk! Dat is neerploffend. Waarom dat? Waarom mogt zij niet nog eenige jaren blijven leven? Maar komt, moed gehouden en bij ons zelven beloofd onzen dierbaren vader met raad en daad bij te staan bij zijne moeilijke taak hem te vergemakkelijken, dat is onze plicht. Laat ons die goed vervullen!’¹²¹

Vanuit de behandelde voorbeelden lijkt het er dus op dat het leeftijdsverschil een belangrijke rol speelt bij de verwerking van dit sterfgeval. Hendrik Bernard leek nauwelijks te beseffen dat hij niet alleen zijn moeder kwijt was, maar dat zijn vader ook zijn echtgenote was verloren. Frans legde al wat meer de nadruk op zijn vader, maar stak ook zijn eigen verdriet niet onder stoelen of banken. Jacob, de oudste van de drie, benadrukte daarentegen voornamelijk het lot van zijn vader en verdween zelf wat meer op de achtergrond. Gelatenheid en buitensporige rouw, de twee opvattingen omtrent rouwverwerking van respectievelijk Röling en Ariès, vormen bij de drie kinderdagboeken gezamenlijk een gecompliceerd proces waarbij zowel kalmte als extreme woede elkaar afwisselden.

¹²⁰ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 6 mei 1857.

¹²¹ Bert Altena, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder', 17.

De hierboven verzamelde citaten geven wellicht de indruk dat de drie kinderen constant om hun moeder rouwden, maar hierbij is het belangrijk zich te realiseren dat deze fragmenten verspreid zijn over een periode van meer dan één jaar, waarbij de meeste fragmenten vlak na hun moeders dood waren vervaardigd. Hendrik Bernard verwees in zijn dagboeken nog het meest frequent naar deze droevige gebeurtenis uit zijn jeugd, maar alleen als hier ook daadwerkelijk aanleiding voor was. Wanneer hij echter bijvoorbeeld op vakantie was of een dagje met zijn broers in het bos had gewandeld, leken zijn gedachten niet meer bij zijn moeder stil te staan. Althans, niet in de mate dat deze gedachten aan het papier moeten worden toevertrouwd. Aan de ene kant kan weliswaar worden gesteld dat de dood van de moeder een enorme impact heeft gehad op het gezin Domela Nieuwenhuis, maar aan de andere kant is te zien dat deze tragische gebeurtenis alleen bij ‘speciale gelegenheden’ in de dagboeken naar voren komt. De opvattingen van Hugo Röling over het verwerken van leed, het onwrikbare vertrouwen in God en de eerdere ervaringen met het overlijden van naasten vormen gezamenlijk een vermoedelijke verklaring voor de beperkte ruimte die in de dagboeken aan het heengaan van de moeder wordt besteed. ‘Uit het oog uit het hart’ is hier absoluut niet op zijn plaats; ‘een vaste burcht is onze God’ des te meer.

4.3 ‘MORGEN ZAL IK WEDER EENE TWEEDE MAMA HEBBEN.’¹²²

Thema - Hertrouwen

Hoewel de dood van moeder Henriëtte Frances Berry hard aankwam binnen het gezin Domela Nieuwenhuis, ging het dagelijkse leven en de bijbehorende verplichtingen gewoon door. Al snel bleek dat er, ondanks de aanwezige huishoudelijke hulp, binnen het gezin een moederfiguur nodig was om het huishouden draaiende te houden. Vader Ferdinand Jacobus bleef samen met zijn kinderen alleen achter, en hij bleek de taken als ouder binnen het gezinsleven moeilijk te kunnen combineren met zijn drukke bestaan als dominee.

De ‘vervanging’ voor zijn vrouw werd gevonden in de vorm van Mariane Meijer: een zeer welgestelde vrouw van in de vijftig die al sinds jaar en dag een hechte relatie met de familie onderhield, en in het bijzonder met Henriëtte Frances. Ook na de dood van zijn vrouw werd dit contact in stand gehouden, zo is te lezen in Ferdinand Jacobus’ persoonlijke aantekeningen: “Mijne vriendin Mariane Antoinette Meijer, ook hare vriendin en die van onze kinderen, gelijk op verschillende wijzen ons gebleken was, had mij sedert mijn verlies door mijne kinderen te logeren en met mij de correspondentie te onderhouden, voortdurend ter zijde gestaan.”¹²³ Dit nauwe contact in combinatie met de noodzaak van een moederfiguur binnen het gezin had hem ervan overtuigd haar ten huwelijk te vragen, waarop door Mariane zeer positief op gereageerd werd: “[Zij] toonde zich op mijn aanzoek in de plaats der overledene te vervangen terstond daartoe bereid zonder de bezwaren zich te ontveinzen die eene verbindtenis met zulk een talrijken gezin zou kunnen opleveren.”¹²⁴

Op 28 augustus 1858, ruim een jaar na het overlijden van Henriëtte Frances, werd het huwelijk gesloten. Wat voor Mariane de precieze reden was om op dit huwelijksaanzoek in te gaan, blijkt lastig te achterhalen, aangezien er geen persoonlijke documenten van haar bewaard zijn gebleven die hierop ingaan. Het kan echter zijn dat Mariane deze ‘noodoplossing’ vóór de dood van Henriëtte Frances met haar besproken had, voor het geval dat het ooit zover zou komen. Henriëtte leed namelijk aan diverse gezondheidskwalen en hoestte zo nu en dan bloed op. In de autobiografie van haar zoon Jacob Domela Nieuwenhuis staat dan ook te lezen dat ze voorbereid was op een vroege dood, en in gedachten al de nodige voorzorgsmaatregelen trof: “Kort voor haar dood had zij met het oog daarop mij in vertrouwen gezegd, dat zij mijn vader zoo innig lief had en zoo gelukkig met hem geweest was, [...] als ik sterf kan hij met zoovele kinderen niet zonder vrouw. Ik hoop dat hij hertrouwen zal en wel

¹²² Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 25 mei 1858.

¹²³ Kort levensbericht van F.J. Domela Nieuwenhuis (1808-1869), eigenhandig geschreven, later aangevuld door zijn zoon Jacob Domela Nieuwenhuis., 1 januari 1859, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869) Archiefinventaris 2.21.183.17, 156., Nationaal Archief, Den Haag.

¹²⁴ Idem.

met onze vriendin Juffrouw Mariane Meyer – en zoo is het geschied.”¹²⁵ In het dagboek van diezelfde Jacob staat daarnaast ook te lezen dat zijn vader hem bepaalde aanwijzingen gaf dat Mariane deze moederrol op zich wilde nemen: “[Hij] deelde mij de gewigtige tijding mede, dat hij aan Juffrouw Marianne Meyer [...] een brief had geschreven, waarin hij haar meldde dat het hem voorkwam dat zij eene roeping gevoelde om moeder over zijne kinderen te worden, en hij haar vroeg of zij die zware taak snel op zich wilde nemen. Zij antwoordde per brief naar Grave bevestigend en snel in de meest treffende en aandoenlijke bewoordingen, zodat Papa er zeer door werd getroffen”.¹²⁶

Een dergelijke ‘regeling’, waarbij binnen geringe tijd een stiefmoeder gevonden wordt, lijkt wellicht wat vreemd. Volgens historicus Bert Altena was een dergelijk verstandshuwelijk echter in die tijd zeker niet ongebruikelijk, en hoefden gevoelens van warmte en genegenheid niet in de weg te staan.¹²⁷ Iets wat uit het volgende fragment van Ferdinand Jacobus over zijn tweede huwelijksdag ook wel blijkt: “God alleen weet, wat ik daaronder gevoelde, en hoe ik mij verblijdde met tranen in de oogen tot genoegen van en zoo ik vertrouw, tot zegen voor mijne kinderen, geheel in den geest van hunne moeder weder verbonden te worden.”¹²⁸

Dat echter het pragmatische belang nog steeds boven de romantiek gesteld werd, was ook de kinderen Domela Nieuwenhuis niet ontgaan. Zo noteerde Hendrik Bernard op 8 mei 1858: “Ik ben er dankbaar voor dat jufvr M hare plaats wil vervullen, en die moeilijke taak op zich wil nemen, Papa zou het zeker nooit gedaan hebben, indien het niet noodzakelijk was geweest. Het is eene groote opoffering van jufvr M, die wij alleen met liefde en gehoorzaamheid kunnen vergelden.”¹²⁹ Ondanks dat de ware aard van het huwelijk bij hem bekend was, leek het hem niet te deren dat er geen liefde in het spel was. Dit gebrek aan onbegrip en weerstand kan erop duiden dat een verstandshuwelijk toentertijd inderdaad vrij normaal was, zoals Bert Altena al opmerkte. Hendrik Bernards aantekeningen bevatten geen aanwijzingen dat hij dit gedrag abnormaal vond en zijn dagboek is dan ook gevuld met positieve en dankbare berichten omtrent deze ‘tweede moeder’:¹³⁰ “Doch bij onze droefheid hebben wij nog groote reden tot dankbaarheid, dat jufvr M uit liefde voor Mama, hare plaats wil vervullen, en die moeilijke taak aanvaarden, wij moeten trachten die haar gemakkelijk te maken”¹³⁰ Deze positieve inslag groeide naarmate het huwelijk naderde, waarbij Hendrik Bernard Mariane steeds meer als een echte moeder begon te waarden: “Dit is de laatste dag die ik zonder Mama doorbreng. Morgen zal ik weder eene

¹²⁵ Biografie van Jacob Domela Nieuwenhuis 44.

¹²⁶ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 16 april 1858.

¹²⁷ Bert Altena, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder' 18.

¹²⁸ Kort levensbericht van F.J. Domela Nieuwenhuis, 1 januari 1859.

¹²⁹ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 8 mei 1858.

¹³⁰ Idem, 6 mei 1858.

tweede Mama hebben. Moge zij vóór ons trachten te zijn, wat onze dierbare overledene Mama vóór ons was.”¹³¹

Uit het dagboek van Hendrik Bernard blijkt dat hij weinig moeite had met het aanvaarden van zijn stiefmoeder. Deze gewenning valt nog het beste te illustreren met zijn aantekeningen over de trouwdag zelf, waarbij binnen het bestek van één dag een verandering in zijn taalgebruik is te ontdekken. Wanneer hij over de trouwdienst in Utrecht vertelt, heeft hij het in eerste instantie nog over “Papa en Jufvr M”. Als het gezin na deze dienst naar een nabijgelegen hotel vertrekt, gebeurt het volgende: “Daar gekomen stelde Papa ons jufvr M als onze moeder vóór, hetgeen zeer aandoenlijk was”. Vanaf dat moment lijkt ‘jufvr M’ uit de vocabulaire van Hendrik Bernard verdwenen te zijn. Op de twee hierop volgende bladzijden wordt er plotsklaps gebruik gemaakt van de benamingen “Papa en Mama”, waar Hendrik Bernard op het eind aan toevoegde: “Hoe vreemd is het weder den zoeten Moedernaam uit te spreken. Wij moeten er dankbaar vóór zijn dat wij dat voorrecht weder bezitten, en haar beminnen die onze tweede moeder heeft willen zijn.”¹³²

Net als bij Hendrik Bernard is er bij Jacob een verandering in aanspraaktitel van zijn stiefmoeder te ontdekken: van ‘jufvr. Meijer’ wordt overgegaan op ‘de bruid’ om uiteindelijk net als zijn jongere broertje uit te komen bij ‘Mama’. In tegenstelling tot Hendrik Bernard wijdde Jacob hier veel minder ruimte in zijn dagboek aan. In zijn dagboek zijn überhaupt minder verwijzingen te vinden naar zijn stiefmoeder.¹³³ Dit hangt hoogstwaarschijnlijk samen met zijn toenmalige leeftijd: op het moment dat zijn vader hertrouwde, was Jacob inmiddels tweeëntwintig jaar geworden, waardoor er een grotere onafhankelijkheid ten opzichte van zijn ouders was ontstaan. Het feit dat Jacob halverwege september 1858 op kamers ging vanwege zijn studie in Utrecht vergrootte deze onafhankelijkheid, en zorgde ervoor dat hij minder in aanraking kwam met zijn stiefmoeder dan zijn jongere broertjes en zusjes.¹³⁴ Zijn positie als oudste kind heeft er daarnaast bovendien voor gezorgd dat Jacob een groter gedeelte van zijn jeugd heeft kunnen doorbrengen met zijn biologische moeder dan met zijn stiefmoeder, waardoor het opbouwen van een sterkere band met Mariane werd bemoeilijkt.

Niet alleen in zijn dagboek, maar ook in zijn autobiografie besteedde Jacob vrij weinig aandacht aan zijn stiefmoeder. Hoewel er geen kwaad woord over haar gesproken werd, maakte Jacob wel duidelijk hoeveel belangrijker zijn eigen moeder voor hem was geweest: “Heb ik die tweede moeder zeer liefgehad, mijn eigen moeder heb ik nimmer vergeten noch opgehouden lief te hebben voor hetgeen

¹³¹ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 25 augustus 1858.

¹³² Idem, 26 augustus 1858.

¹³³ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis 1858.

¹³⁴ Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 137.

zij ook door haar opleiding en haar godsdienstige leiding voor mijn aardsche en mijn zieleleven heeft gedaan.”¹³⁵

In zowel zijn dagboeken als in zijn autobiografie wordt niet zozeer de nadruk gelegd op de betekenis die deze stiefmoeder voor Jacob zelf had, maar wordt veel meer de betekenis die zij had voor zijn vader benadrukt. Jacob lijkt in te hebben gezien dat de komst van zijn stiefmoeder in het dagelijks leven voor hem weinig veranderingen veroorzaakte. Het belang van het hebben van een stiefmoeder voor zijn broertjes en zusjes en het hervonden geluk van zijn vader hebben er waarschijnlijk voor gezorgd dat ook hij haar met open armen ontving. Het bruiloftslied, dat Jacob aan het einde van zijn dagboek heeft toegevoegd en dat hoogstwaarschijnlijk door hem zelf is geschreven en/of opgevoerd, is zeer geschikt om deze ingenomen positie te illustreren: “Wees welkom, vader, op dees dag/Na zooveel leed, na zooveel smart/Door ’t treffen van dien zwaren slag/Deez dag van heil, een dag die ’t harte/Schoon nog gewond, weer rust belooft/Uw huislijk leven zal herstellen/Helaas! Zoo plotslijk uitgedoofd/Na zaligheden niet te tellen/Heb dank voor alle zorgen!/Daarna door U betoond/O moog door dezen morgen/Uw liefde zijn beloond/Ge een gade wedervinden/Die u een troost op aard/Ons allen zal verbinden/Aan d’ouderlijken haard/Wees welkom! Tweede moeder!”¹³⁶

Het is wellicht opgevallen dat de derde dagboekschrijver, Frans, tijdens de behandeling van dit thema tot nu toe buiten beeld is gebleven. De reden hiervoor is het feit dat er uit de tijd van het huwelijk geen dagboeken van hem bewaard zijn. Frans laat zijn dagboek eindigen op 6 mei 1858, waarbij het onduidelijk blijft of er überhaupt een vervolg op dit dagboek heeft bestaan. Desondanks bieden de dagboeken die wel van hem bewaard zijn gebleven voldoende aanwijzingen dat ook hij positief stond tegenover zijn vaders tweede huwelijk. Deze positieve reactie hangt wellicht samen met het feit dat zijn vader het nieuws over het hertrouwen in eerste instantie alleen aan hem en Jacob had verteld. Hierdoor lijkt het erop dat Frans het belang van zijn mening binnen de familie ziet groeien: “Wellicht zou zij nog wel eenig gewicht hechten aan onze meening daarover, maar hierover kan zij zich overtuigd houden dat ik niemand liever de plaats mijner moeder zag vervullen dan haar die de vriendin mijner moeder was en steeds zooveel liefde voor ons geheele gezin heeft getoond.”¹³⁷ Ondanks deze blijk van genegenheid voor zijn stiefmoeder legt Frans, net als Jacob, de nadruk op de positieve gevolgen die het hertrouwen voor zijn vader heeft: “Ik verheug mij van ganscher harte over dien stap mijns vaders, zoo leven kon hij niet, bijna een jaar heb ik zijn lijden van nabij gezien, bijna een jaar heb ik geleerd wat een huis zonder moeder is en ’t stond reeds lang bij mij vast dat ’t en voor ’t leven van mijnen anderen voor de opvoeding mijner broers en zusters zeer wenschelijk, ja

¹³⁵ Idem, 46.

¹³⁶ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 29 september 1858.

¹³⁷ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 16 april 1858.

zelfs noodzakelijk was dat de plaats mijner moeder vervuld werd.”¹³⁸ Ook het laatste fragment uit zijn dagboek, afkomstig van 6 mei 1858, lijkt erop te wijzen dat hij alle vertrouwen had in een goede afloop, waarbij het gezin beschreven wordt als “een gelukkig huisgezin, een huisgezin in rouwe gedompeld, daar ‘t thuis ontvallen is, een huisgezin dat hoopt te herleven, met zijne gedachten in een gelukkig, maar ook in een somber, donker verleden, en met zijne gedachten in een lachende toekomst.”¹³⁹

Wat tijdens het lezen van de drie dagboeken met name opvalt zijn de positieve reacties waarmee het hertrouwen van hun vader gepaard gaat. Volgens historicus Bert Altena was het in de negentiende eeuw dan ook tamelijk gangbaar om een dergelijk verstandshuwelijk te sluiten. Dit lijkt te worden onderbouwd door het gebrek aan weerstand in de reacties van de broertjes Domela Nieuwenhuis. Uit de dagboeken blijkt eveneens dat de drie kinderen ervan op de hoogte waren dat hun vader niet zozeer trouwde uit liefde, maar uit praktische overwegingen. Ze leken te beseffen dat dit hertrouwen met name plaatsvond om het gezin weer op de rails te krijgen. Het inzicht dat deze stap van hun vader niet enkel en alleen om hemzelf, maar met name ook om zijn kinderen draaide, bracht een sterk gevoel van dankbaarheid naar boven. Deze dankbaarheid zien we ook terug in de wijze waarop de drie broertjes hun stiefmoeder in het gezin trachtten op te nemen. De kinderen zagen haar bereidheid om de zware taak als tweede moeder op zich te nemen als een regelrechte opoffering, die zij alleen maar met liefde en genegenheid konden beantwoorden. Wellicht is dat dan ook de reden dat er in de dagboeken geen enkele negatieve opmerking over deze stiefmoeder te vinden is.

De in de dagboeken getoonde affectie lijkt nauw samen te hangen met de leeftijd van de dagboekschrijver. De jongste van de drie, Hendrik Bernard, gaat vrij diep in op de gevolgen voor zijn persoonlijk leven, terwijl Frans, de middelste, zichzelf minder op de voorgrond stelt en juist wat meer de nadruk legt op de positieve gevolgen van dit huwelijk voor zijn vader. De oudste, Jacob, beaamt eveneens deze gedachtegang, maar gaat nog minder dan Frans in op het effect dat het huwelijk op hemzelf zal hebben. Het feit dat hij rond de tijd van het huwelijk inmiddels 22 jaar oud was en op het punt stond om op kamers te gaan voor zijn studie, vormt een mogelijke verklaring voor het gebrek aan persoonlijke gevolgen.

Ondanks het verschil in persoonlijke betrokkenheid kan zonder meer worden geconcludeerd dat een verstandshuwelijk binnen het gezin Domela Nieuwenhuis met open armen werd ontvangen. De omvang van het gezin en de onmacht van hun vader om dit gezin in goede banen te leiden, zorgden ervoor dat het huwelijk ook door de kinderen gezien werd als pure noodzaak, die alleen maar met een enorme dankbaarheid ontvangen kon worden.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Idem, 6 mei 1858.

4.4 “IN LANG HADDEN WIJ ZULK EEN PLAISIRIGEN DAG NIET GEHAD”¹⁴⁰

Thema - vrijetijdsbesteding

De Belgische historica Liesbet Nys beargumenteert dat er tijdens de negentiende eeuw voor het eerst daadwerkelijk sprake was van het fenomeen ‘vrije tijd’. Volgens haar zou de industriële revolutie aan het eind van de achttiende eeuw ervoor gezorgd hebben dat er een duidelijk onderscheid ontstond tussen arbeid en vrije tijd.¹⁴¹ Terwijl deze twee begrippen in eerste instantie nog in elkaar overvloeiden, maakten de nieuwe arbeidsomstandigheden met hun vaste werktijden het gemakkelijker om de twee te scheiden. De kinderen Domela Nieuwenhuis hoefden zich weliswaar nog niet druk te maken over enige arbeidstaken, maar ook hún dagen waren volgepland. Ondanks de verplichte activiteiten zijn er in het dagboek nog voldoende momenten te vinden waarop de tijd naar eigen inzicht kon worden gevuld. Hierbij vallen met name de vele gezinsuitjes op. Hoewel de drie kinderen het waarschijnlijk zelf niet in de gaten hadden, waren deze beschreven uitstapjes van groot belang voor de familie. Zij vormden namelijk een essentieel onderdeel van wat de Franse socioloog Pierre Bourdieu samenvat onder de noemer *travail d’institution* (‘werken aan het instituut’). Hiermee bedoelt hij dat de banden tussen verschillende gezinsleden dienden te worden onderhouden via allerlei activiteiten, zodat de gezinsleden zich met elkaar konden identificeren.¹⁴² Dit diende niet alleen te worden bereikt door het organiseren van dagtrips, maar bijvoorbeeld ook door het gezamenlijk nuttigen van een maaltijd of het maken van regelmatige visites. Door dergelijke bezigheden ontstond een sterkere band tussen leden van hetzelfde gezin, en werd eveneens een soort ritueel gevormd dat als rustpunt diende in het constant veranderende leven.¹⁴³

De Britse historicus Peter Borsay beschrijft in zijn boek *A history of leisure* ‘vrije tijd’ als ‘datgene dat overblijft wanneer alle belangrijke en ernstige aspecten van het leven zijn behandeld’.¹⁴⁴ Daabij maakt hij onderscheid tussen drie verdere onderverdelingen van dit begrip. Allereerst definieert hij de term ‘symbool’. Hiermee doelt hij op de vrijetijdsbesteding die in verband staat met anderen, en waar ook enig belang aan verbonden is. Hierbij zou men bijvoorbeeld aan een vriendschappelijke voetbalwedstrijd kunnen denken. De tweede term die Borsay onderscheidt is ‘spelen’, waarbij de vrije tijd op een individuele manier wordt ingevuld, en waaraan dan ook minder consequenties verbonden

¹⁴⁰ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 20 juni 1858

¹⁴¹ Liesbet Nys, *De intrede van het publiek* (Leuven 2012) 24.

¹⁴² Pierre Bourdieu, *La famille comme catégorie réalsée* (1993) 34, geciteerd in: Thimo de Nijs, ‘In veilige haven’, 249.

¹⁴³ Thimo de Nijs, ‘In veilige haven’, 249-250.

¹⁴⁴ Peter Borsay, *A history of leisure* (Hampshire 2006) 5.

zijn. Het lezen van een boek is hier een voorbeeld van. De derde door Borsay genoemde term is ‘andersheid’. Deze term krijgt niet een precieze definitie, maar spreidt zich uit over alle andere activiteiten die niet direct bij de vorige twee zijn onder te brengen.¹⁴⁵ In de dagboeken van de broertjes Domela Nieuwenhuis zijn voldoende voorbeelden van de eerste twee categorieën te vinden. Deze twee soorten vrijetijdsbestedingen zijn in de praktijk verder onder te verdelen in de categorieën ‘gezinsuitjes’ en ‘alledaagse activiteiten’.

Het oudst bewaard gebleven dagboek van Hendrik Bernard begint op 3 mei 1857, enkele dagen vóór de dood van zijn moeder. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in het eerste gedeelte van zijn dagboek de rouw centraal werd gesteld en van eventuele familie-uitjes geen sprake was. Ook lijkt het erop dat Hendrik Bernard het in deze periode niet gepast vond om over zijn vrijetijdsbesteding te schrijven. Na verloop van tijd was echter te zien dat Hendrik Bernard deze rouw wat meer achter zich probeerde te laten en de buitenlucht weer opzocht. Het begon met enkele wandelingen, alleen of met zijn broers, die hem naar eigen zeggen veel goed deden. Mogelijk hebben deze positieve afleidingen ervoor gezorgd dat er relatief snel weer gezinsuitstapjes ondernomen werden. Zo werd op 3 juni 1857 de verjaardag van het jongere broertje Johan gevierd, waarbij een bezoek aan Artis werd gebracht. Hendrik Bernard was hier in zijn dagboek opvallend kortaf over: “Johan’s verjaardag. Papa met de eerste trein naar den Haag vertrokken, Johan heeft veel moois gekregen, s’middags zijn wij allen naar Artis geweest (behalve Frans).”¹⁴⁶ Nu is het al eerder naar voren gekomen dat Hendrik Bernard een vrij beknopte schrijfstijl hanteerde, maar het zou onjuist zijn om hem ditmaal hierop af te rekenen. Zijn broer Jacob, die op die dag eveneens meeging, beschreef het bezoek aan Artis namelijk op nagenoeg dezelfde manier: “Johan was heden 13 jaar. Wij zijn allen met hem s’orgens naar Artis geweest.”¹⁴⁷ Wanneer verder gelezen wordt in de dagboeken, lijkt er al snel een verklaring te zijn voor dit gebrek aan verbazing. Het feit dat de familie relatief dichtbij het park woonde en daardoor de kans had de dierentuin regelmatig te bezoeken komt namelijk sterk terug in de dagboeken: alleen al in de periode 1857-1858 vermeldde Hendrik Bernard zesmaal dit dierenpark in zijn dagboek. Om deze reden is het dan ook begrijpelijk dat het bezoek tijdens Johans verjaardag schijnbaar weinig indruk maakte.

Zowel Hendrik Bernard als Jacob blikten vrij beknopt terug op hun uitje naar Artis. Twee weken later vond er, gezien het aantal bladzijden dat hieraan besteed wordt, een uitstapje plaats dat wel een diepe indruk achterlaat. Op 20 juni 1857 gaan de twee samen met een huishoudster die verder niet bij naam wordt genoemd, naar een tentoonstelling van mensen, onder de noemer ‘Een nieuw ontdekt menschen-ras, de Lilliputters-Azteken’. Nadat deze reizende tentoonstelling eerder die maand

¹⁴⁵ Idem, 6.

¹⁴⁶ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 3 juni 1857.

¹⁴⁷ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 3 juni 1857.

Dordrecht had aangedaan, kreeg omtrent 20 juni ook Amsterdam de gelegenheid om dit ‘nieuwe ras’ te aanschouwen, dat “ongeveer zoo lang [is] als een arm, met hoofden zo groot als een vuist, doch desniettemin volmaakt geproportionneerd.”¹⁴⁸ Opvallend genoeg ontbreekt een beschrijving van deze tentoonstelling in Jacobs dagboek volledig. Sterker nog, over de periode tussen 16 en 22 juni heeft Jacob geen enkele informatie opgetekend. Hendrik Bernard bracht dit uitje echter wel uitgebreid naar voren in zijn dagboek: “Des middags met Ko en de Jufvrouw naar de vertooning der Azteken (een klein menschengeslacht uit centraal Amerika) geweest. Zij waren zoo groot als poppen en zeer tener, konden niet spreken, maar wel het Engelsch verstaan. Wij zagen er ook een aardmannetje en aardvrouwtje van 15 en 17 jr. Zij waren zeer verstandig, spraken Engelsch en konden wat op de piano spelen, zij waren uit Zuid Afrika en plaagden de Azteken geducht, zij hadden een rups in de hand waarvan de Azteken zeer bang waren, en die zij naar hun toegoiden, terwijl de Azteken dan net als kleine kinderen schreeuwden.”¹⁴⁹ De verbazing die deze tentoonstelling bij de jonge Hendrik Bernard teweegbracht spreekt boekdelen. Niet alleen wat betreft de uiterlijke kenmerken van deze mensen, maar ook wat betreft hun vaardigheden. Het expliciet noemen van het spreken en/of verstaan van Engels en het bespelen van de piano lijkt erop te wijzen dat Hendrik Bernard hier oprecht van onder de indruk was. Vanuit de eenentwintigste eeuw gezien zou een dergelijke observatie wellicht als racistisch of extreem naïef bestempeld worden, maar in die tijd was het heel normaal om niet-westerse bevolkingsgroepen als ‘anders’ en zelfs minderwaardig te beschouwen. Het feit dat er in die tijd zelfs tentoonstellingen werden georganiseerd om deze ‘inheemsen’ als attractie te gebruiken onderstreept deze gedachte. Tijdens de negentiende eeuw waren dergelijke rondreizende tentoonstelling in heel Europa dan ook een regelrechte hit. Het zien van mensen die qua uiterlijk en gedrag volledig anders waren dan mensen in de westerse wereld wekte aan de ene kant enig gevoel van angst op, maar zorgde tegelijkertijd voor een sterke nieuwsgierigheid.¹⁵⁰ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Hendrik Bernard op een dergelijke manier reageerde: hij was immers lang niet de enige die op deze manier naar deze mensen keek.

Door het drukke bestaan van zijn vader zijn er in het dagboek eveneens meerdere uitjes te vinden waarop vrienden en/of kennissen van de familie met de kinderen op stap gaan. Het hierboven vermelde bezoek aan de tentoonstelling is hier een adequaat voorbeeld van. Een ander voorbeeld vond plaats op 19 juli 1857, de dag waarop een uitje naar de Pyramide van Austerlitz was gepland: “Na het eten reden wij na de Pyramide van Austerlitz, door Napoleon gemaakt in 1809. Toen wij die beklommen hadden genoten wij een heerlijk uitzigt, wij ontmoeten er vier soldaten van het kamp, wij

¹⁴⁸ Affiche ‘Een nieuw ontdekt menschen-ras’

http://beeldbank.erfgoedcentrumdiep.nl/serveimage.cfm?file=large/1/5/551_15280.jpg (21-12-2012).

¹⁴⁹ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 20 juni 1857.

¹⁵⁰ Frank Renout, ‘Kijk, daar staat een mens tentoon’, in *De Standaard* (01-12-2011).

zagen den Dom, Amstersfoort, Woudeberg het kamp enz. Toen wij beneden kwamen zeide een boer ons, dat indien wij niets gebruikten, wij ieder een stuiver de persoon moesten betalen, waarop wij een glas melk namen. De melk was zeer slecht, de vrouw vroeg daarvoor 3 stuivers hetgeen schandelijk veel was. Doch mr Wolterbeek gaf haar een dubbeltje en zeide dat het al te veel was.”¹⁵¹ Dit fragment toont niet alleen dat de kinderen meerdere malen met mensen van buiten de familie op pad gingen, maar toont tegelijkertijd ook een van de complicaties waar een historicus tijdens dagboekonderzoek tegenaan kan lopen. In veel dagboeken wordt geen rekening gehouden met een andere lezer dan de schrijver zelf of een andere ingewijde. Aangezien een dagboek voornamelijk een privéaangelegenheid is, zal deze observatie weinig verbazing wekken, maar het vergemakkelijkt het onderzoek allesbehalve. Voor de jonge Hendrik Bernard zal de in het fragment genoemde ‘mr Wolterbeek’ ongetwijfeld geen toelichting nodig geweest zijn, maar voor de lezer van nu blijft de identiteit onduidelijk. Ook de autobiografie van Jacob, waarin beschrijvingen zijn opgenomen van naaste vrienden en kennissen van de familie, biedt hierbij geen uitkomst.

In het dagboek van Frans zijn opvallend weinig momenten te vinden waarop er gesproken wordt van familie-uitjes. Frans leek zijn dagen voornamelijk te vullen met het volgen van lessen, uiteraard afgewisseld door de wekelijkse bezoeken aan de kerk. Hoewel er in zijn dagboek meerdere registraties te vinden zijn van uitjes als concertbezoeken en het bijwonen van lezingen, was hierbij geen sprake van een familie-uitje aangezien hij deze in zijn eentje bijwoonde. Frans lijkt sowieso een ‘*einzelgänger*’ te zijn geweest: in tegenstelling tot Hendrik Bernard, die vrijwel voortdurend in de ‘wij’-vorm schreef, had Frans het in zijn dagboeken uitsluitend over ‘ik’. Dit hangt vooral samen met het feit dat zijn oudere broer Jacob indertijd inmiddels op kamers was, waardoor hij als oudste thuiswonende zoon een belangrijkere rol binnen het gezin kreeg toegewezen. Zoals in hoofdstuk 2.1 inmiddels is besproken, vervulde het oudste kind doorgaans een uitzonderlijke rol, zoals die van onderwijzer of een soort stiefmoeder. Hierdoor werd de afstand tussen het oudste kind en de overige broertjes en zusjes nog eens extra vergroot. Het behoort tot de mogelijkheden dat Frans zich vanwege deze afstand minder verbonden voelde met de overige kinderen en daarom voortdurend de ik-vorm hanteerde.

Naast de zogenaamde daguitjes is er in de dagboeken van de broertjes Domela Nieuwenhuis een groot aantal beschrijvingen te vinden van dagelijkse bezigheden. Deze gebeurtenissen waren voor henzelf wellicht nauwelijks het benoemen waard, maar biedt de onderzoeker van nu een interessant kijkje in het negentiende-eeuwse dagelijks leven. Jacques Presser beaamde dit: volgens hem waren het niet alleen de grote, belangrijke dagboekschrijvers die aandacht van de historicus verdienden. Ook de dagboekschrijvers die de dagelijkse sleur in beeld brachten moesten in acht genomen worden, juist omdat die sleur ons zeer duidelijke informatie geeft over het alledaagse doen en laten. Dit punt werd

¹⁵¹ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 19 juli 1857.

door hem nog eens extra benadrukt tijdens zijn afscheid aan de Universiteit van Amsterdam in 1961, waarbij hij pleitte voor een herwaardering voor het alledaagse verhaal: 'enig eerherstel van het mensenslag, dat de Engelsen met een niet gemakkelijk te vertalen term als *bore* aanduiden, de vervelende vent, de ellendeling, de kletsmajoor, de schrik van elk gezelschap'.¹⁵² Wie de dagboeken van de Domela Nieuwenhuizen leest, zou in eerste instantie Pressers voorgestelde eerherstel wellicht willen negeren en het overgrote deel van de passages over willen slaan. De beschrijvingen van de vele wandelingen en wekelijkse kerkbezoeken die Hendrik Bernard beschreef spreken bijvoorbeeld weinig tot de verbeelding. Door de bijna stenografische behandeling van deze onderwerpen en het gebrek aan verdere informatie ontstaat zelfs de neiging om deze schrijfsels ondergeschikt te stellen aan de andere passages uit het dagboek. Aan de hand van een voorbeeld uit een van zijn dagboeken zal echter getracht worden om het belang van dergelijke aantekeningen te laten blijken. In de zomer van 1858 schreef hij het volgende op in zijn dagboek: "Des ochtends schikte ik mijn brieven in orde, stoeide met Frans en zat te lezen tot 12 uur. Daarna zat ik een poosje bij Frans en wandelde om 2 uur met hem naar Artis, waar Johan en Adriaan ook waren. Om kwart over vieren kwamen wij t'huis."¹⁵³ Op het eerste gezicht lijkt uit dit stuk geen belangrijke informatie te halen. Wie echter tussen de regels doorleest, zal zien dat ook dit fragment veel informatie biedt. Wat ten eerste opvalt is de extreme punctualiteit die Hendrik Bernard door zijn gehele dagboek toepaste. Het feit dat hij zelfs op een vrije dag voortdurend op de klok leek te kijken doet vermoeden dat de gejaagdheid van het leven ook het gezin Domela Nieuwenhuis binnengeslopen was. Dit gejaagde gevoel komt niet alleen voort uit de in hoofdstuk 3.2 besproken versnelling van het levenstempo, maar ook uit het feit dat punctualiteit vanuit school sterk werd gestimuleerd. Vanaf het begin van de negentiende eeuw ontstonden binnen het onderwijs afgebakende lestijden, waarbij punctualiteit beloond werd en te laat komen werd afgestraft.¹⁵⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Hendrik Bernard zich thuis aan een precieze tijdsindeling bleef vasthouden.

Hoewel Frans het niet duidelijk laat zien in zijn dagboeken, leidde hij een redelijk druk leven waarbij weinig vrije tijd overbleef. Naast het feit dat hij druk bezig was met het afronden van zijn opleiding aan het Athenaeum, had hij als oudste thuiswonende zoon ook de taak om voor zijn jongere broertjes en zusjes te zorgen. Desondanks wist Frans af en toe nog tijd vrij te maken voor een vrijwillige bezigheid, waarbij hij zich met name lijkt te vermaken met het bezoeken van concerten, lezingen en kerkdiensten. De uitbundige stijl die zijn dagboek onderscheidde van zijn broers laten onweerlegbaar zien hoe goed hij zich op dergelijke momenten amuseerde: "’s Avonds woonde ik ’t concert der

¹⁵² Jeroen Blaak, 'Waarom saaie dagboeken boeiend zijn', in: *Spiegel Historiael* themanummer 'Egodocumenten' 40 (2005) 136.

¹⁵³ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 2 juli 1858.

¹⁵⁴ N. Nayab, 'Explore the history of time management' <http://www.brighthub.com/office/home/articles/76908.aspx> (21-12-2012).

studenten in 't park bij; de zaal was geheel vol [...] 't Concert zelf was schoon, Henri Ménianski toonde een onvergelykelyk meesterschap over de viool, zijn spel was betooverend.”¹⁵⁵

Tegenover Frans staat Jacob, een vrij serieuze student die zijn vrije tijd liever op een zo nuttig mogelijke manier invulde. De meeste tijd bracht hij door op school, of vulde hij met dispuutvergaderingen. Wanneer hij daadwerkelijk een dag doorbracht zonder enige verplichtingen, was hij daar vrij kortaf over. Zo luidt de volledige dagboeknotitie over een warme zomerdag als volgt: “Deze dag is in stilte en zeer groote warmte daarheen gevlogen.”¹⁵⁶ Hoewel Jacob vrij weinig vermeldde over zijn vrijetijdsindeling, zijn er voldoende passages in zijn dagboek te ontdekken waaruit blijkt dat hij deze tijd niet vulde met luieren. Jacob bleek namelijk het (wereld)nieuws op de voet te volgen en schreef hier menig bladzijde over vol, waarbij hij regelmatig zijn eigen mening liet doorklinken. Zo leidde zijn nieuwsgierigheid hem op 12 februari 1857 naar een lezing over de slavernij: ‘s’avonds tegenwoordig geweest bij de openbare vergadering van de maatschappij tot afschaffing der slavernij waar ik Ds Doedes van Rotterdam met zeer veel genoeg en hoorde spreken en aandringen op de staking der boeyen van onze Weest Indische slaven met het oog 1. Op hun recht 2. Op hun plicht 3. Op hun lot. Hij sprak met warmte tegen al die voorbereiders die een groot beginsel in de toepassing belemmerden. Zij zeggen: met al die geroep gaat nog de kolonie verloren. Maar wat beteekent de kolonie tegenover de vrijheid van 48000 redelijke wezens? Ja dat is waarheid.”¹⁵⁷ Ondanks deze gedrevenheid zou het overigens nog tot 1863 duren voordat de slavernij in West-Indië daadwerkelijk bij wet werd afgeschaft.¹⁵⁸ Het dagboek van Jacob kent meerdere momenten waarop dergelijke conferenties aangedaan werden, waaruit blijkt dat Jacob allesbehalve zijn tijd verdeed met nietsdoen.

Ondanks deze drukke ‘naschoolse activiteiten’ besteedden Frans en Jacob nog veel vrije tijd aan hun familie. De wandelingen die ze met hun broertjes maken tijdens de vakantie of het gezamenlijk bijwonen van preken zijn hier slechts enkele voorbeelden van. Hierdoor vormt het gezin een zeer adequaat voorbeeld van het negentiende-eeuwse gezin. Volgens Thimo de Nijs speelde het huiselijk familieleven namelijk een essentiële rol bij de sociale identiteit van het toenmalige gezinsleven. Zonder huiselijkheid en een gelukkig gezinsleven kon, zo werd in de negentiende eeuw gesteld, nooit het ware geluk bereikt worden en zou de samenleving uiteindelijk ten ondergaan.¹⁵⁹ Hoewel dat laatste wellicht wat overdreven in de oren klinkt, blijkt uit de dagboeken wel dat het gezinsleven voortdurend op de eerste plaats werd gesteld.

¹⁵⁵ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 9 januari 1857.

¹⁵⁶ Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, 23 juni 1857.

¹⁵⁷ Idem, 12 februari 1857.

¹⁵⁸ Cornelis Ascanius Sypsteyn, *Afschaffing der slavernij in de Nederlandsche West-Indische kolonien, uit officiële bronnen zamengesteld 1866* (1866) 18.

¹⁵⁹ Thimo de Nijs, ‘In veilige haven’, 266.

De dagboeken van de kinderen Domela Nieuwenhuis zijn niet de enige bronnen waaruit is af te leiden met welke activiteiten het drietal zich in de vrije tijd amuseerde. In het familiearchief bevinden zich namelijk ook enkele schetsboekjes van de kinderen, waarin onder andere tekeningen van historische figuren en rustieke taferelen van molens en weilanden zijn opgenomen. Het is echter mogelijk dat zich achter deze ogenschijnlijke ontspanning een diepere, pedagogische betekenis verschool. De Nederlandse historica Eveline Koolhaas-Grosfeld merkt in haar boek *Vader en zoons* op dat tekenles beschouwd werd als een essentieel onderdeel van een goede opvoeding.¹⁶⁰ Verlichte pedagogen gingen er vanuit dat waarneming een cruciale rol speelde in het leerproces van het kind. Om deze reden werden ouders geadviseerd om kinderen zoveel mogelijk te laten kijken naar de werkelijkheid of naar afbeeldingen hiervan. Het zelf laten produceren van afbeeldingen zou het kind aanleren om extra goed om zich heen te kijken.¹⁶¹

Ondanks de drukke planning van hun kinderleven blijkt uit de dagboeken van de drie Domela Nieuwenhuizen dat ze een vrij ontspannen levensinvulling hadden, met name wanneer deze manier van leven wordt vergeleken met andere kinderen uit die tijd. Hoewel de ene broer wat uitbundiger schreef over vrije tijd dan de andere, blijkt dat er in de dagboeken nauwelijks plaats was voor verveling. Wat daarnaast opvalt is de maatschappelijke en sociale betrokkenheid van met name Frans en Jacob. Ondanks hun vrije drukke studieleven gebruikten ze hun vrije tijd voornamelijk voor het bijwonen van vergaderingen, lezingen en concerten. Hun resterende tijd werd met name gevuld met activiteiten die in het teken stonden van familieactiviteiten, zoals het maken van wandelingen en het gezamenlijk bijwonen van de preken van hun vader. De drie kinderen vormen hiermee een redelijk doorsnee voorbeeld van het negentiende-eeuwse gezin, waarbij huiselijkheid hoog in het vaandel stond.

¹⁶⁰ Eveline Koolhaas-Grosfeld, *Vader en zoons* (Hilversum 2001) 22.

¹⁶¹ Idem.

4.5 “HOE ZAL IK JUICHEN, WANNEER IK HIER VANDAAN GA! WANT HIER HEB IK SLECHTS VERDRIET”

Thema - Schoolleven

Gedurende de negentiende eeuw werd een aanzienlijk aantal wetswijzigingen doorgevoerd, waardoor het Nederlandse onderwijs ingrijpend veranderde. Rond 1800 bestond nog de algemene opvatting dat onderwijs voort moest komen uit een ‘homogene pedagogische cultuur’.¹⁶² In de praktijk betekende dit dat er in het door protestantisme en katholicisme verdeelde Nederland één onderwijsvorm gevonden moest worden waar beide geloofsovertuigingen zich in konden herkennen. Dit bleek in eerste instantie gemakkelijker gezegd dan gedaan. In de loop van de negentiende eeuw groeide echter, mede als gevolg van het toenemende liberalisme, het besef dat de uiteenlopende christelijke en niet-christelijke visies onmogelijk ondergebracht konden worden in één schooltype. In 1857 trad dan ook, in navolging van Thorbeckes Grondwet uit 1848, een nieuwe onderwijswet in werking waarbinnen meer ruimte was voor heteroog onderwijs.¹⁶³

De kinderen Domela Nieuwenhuis konden echter ook vóór Thorbeckes wijzigingen al genieten van adequaat onderwijs. Zo kwamen Jacob, Frans en Hendrik Bernard terecht op een Franse school, een veelal particuliere instelling waar Frans de voertaal was, en die wegens de relatief hoge kosten alleen toegankelijk was voor kinderen uit de betere milieus. In sommige gevallen konden na de standaard schooltijd aanvullende lessen worden gevolgd in onder andere wiskunde en Franse taal.¹⁶⁴ Na de verhuizing van Amsterdam naar Utrecht van de Domela Nieuwenhuizen in 1845 kwam Jacob voor het eerst in aanraking met een dergelijke instelling. In eerste instantie was hij hier weinig enthousiast over, zo is te lezen in zijn autobiografie: “[...] ik was ook in ’t geheel niet tevreden, toen ik hoorde dat ik in Amsterdam op een zogenaamde Fransche school zou komen met slechts twaalf leerlingen. Ik vond dat al heel weinig tegenover de 70 á 80 op de groote school te Utrecht.”¹⁶⁵ Dit kleine aantal leerlingen benadrukt nogmaals de exclusiviteit van dit schooltype.

¹⁶² Fr. S. Rombouts, ‘Historische pedagogiek’, 278.

¹⁶³ Idem, 280.

¹⁶⁴ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden, ‘Vijf eeuwen opvoeden in Nederland’, 460.

¹⁶⁵ Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 9.

Naast de wetwijzigingen die met name invloed hadden op het basisonderwijs, was in de negentiende eeuw ook het hoger onderwijs aan veranderingen onderhevig. Deze veranderingen werden met name teweeggebracht door de commissie-Ewijck. De staatscommissie, onder leiding van de Nederlandse politicus Daniël Jacob van Ewijck, hield zich onder meer bezig met het ontwerpen van een wet op het openbaar onderwijs en van de hoofdbepalingen van de reglementen tot uitvoering van die wet.¹⁶⁶ In 1849 maakte deze commissie in een staatsadvies bekend dat het hoger onderwijs studenten diende voor te bereiden op een maatschappelijke functie, en dit advies zou een aantal wijzigingen binnen het onderwijssysteem moeten betekenen. Het hoger onderwijs moest “door grondig onderrigt hare kweekelinge voor maatschappelijke betrekkingen vormen, en hen in alle rigtingen voor bereiden tot eigen studie, voortgezette beoefening en toepassing der wetenschap in het maatschappelijk leven”¹⁶⁷ Dit advies ging in tegen het zogenaamde *Organiek Besluit* uit 1815. In dit besluit stond beschreven dat de taak van universiteiten met name inhield, dat adellijke jongeren voorbereid werden op een leven in de hogere klassen van de samenleving: “Onder den naam van hooger onderwijs wordt verstaan zoodanig onderwijs, als ten doel heeft, den leerling, na afloop van het lager en middelbaar onderwijs, tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden”¹⁶⁸ Met deze zogeheten ‘geleerden stand’ werd overigens niet verwezen naar een stand van geleerden, maar een stand die zich door middel van haar kennis onderscheidde van de rest van de bevolking. Met dit besluit werd het schijnbaar onoverkomelijke verschil tussen de aristocratie en de werkende stand overheidshalve bevestigd en de kloof tussen universitair onderwijs en het beroepsleven vergroot.¹⁶⁹ Het advies van de commissie-Ewijck ging hier direct tegenin: deze commissie stelde immers niet dat het hoger onderwijs zich moest richten op het vormen van een hogere klasse, maar dat dit onderwijs ten dienste moest staan van de beroepspraktijk en dus van de burgerij. Deze verandering zorgde voor een doorbreking van het standsverschil dat toentertijd tussen de onderwijsniveaus bestond.¹⁷⁰

In 1863 werden de adviezen van de commissie-Ewijck daadwerkelijk bij wet vastgelegd. Desondanks is bij de drie broers Domela Nieuwenhuis al te bemerken dat de invulling van het onderwijs aan verandering onderhevig was: de broers leken zich niet zozeer te richten op een plaats in een hogere laag van de samenleving, maar richtten zich nadrukkelijk op een goede carrière. Zo had Frans het gymnasium zo goed als afgesloten en stond hij op het punt om student theologie te worden met het opvolgen van zijn vader als dominee. Gelijktijdig richtte Jacob zich in Utrecht op een toekomstige carrière als advocaat.

¹⁶⁶ Auteur onbekend, *Inventaris van het archief van D.J. van Ewijck [levensjaren 1786-1858], (1628) 1824-1849* (Den Haag 1910).

¹⁶⁷ Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. (Den Haag 2000) 265.

¹⁶⁸ M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*. Een onderwijskundig overzicht (1987) 10, geciteerd in: Bank en Van Buuren, ‘1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur’, 265.

¹⁶⁹ Bank en 1900, 265

¹⁷⁰ Idem 265.

Tot nu toe zijn met name de thema's behandeld waarbij de belevenissen van de broertjes Domela Nieuwenhuis nagenoeg overheen kwamen. In tegenstelling tot voorgaande onderwerpen zijn er bij het thema 'school' echter niet alleen verschillen te vinden wat betreft interpretatie, maar ook wat betreft de beleving per kind. Dit onderscheid in ervaringen hangt nauw samen met het feit dat de drie dagboekschrijvers, ondanks hun beperkte leeftijdsverschil, zich in drie volledig verschillende fasen van de onderwijscyclus bevonden.

Het contrast tussen de drie dagboekschrijvers werd niet alleen getekend door de levensfase van het kind in kwestie, maar ook door de emotionele reactie op het schoolleven. Zoals al eerder is opgemerkt liet de vrijwel altijd stoïcijnse Hendrik Bernard tijdens twee momenten in zijn dagboeken zijn emoties de vrije loop. Het ene moment, de dood van zijn moeder, is inmiddels al uitgebreid aan bod gekomen. Het andere moment werd gevormd door de periode waarin hij op een andere school terechtkwam. Uit zijn dagboeken zelf is het vrij lastig op te maken wat de reden voor deze wisseling was. Het enige wat hij over het verlaten van zijn oude school opmerkt is het volgende: "Om half tien naar school gegaan, om te tracteerren, want heden is het de laatste dag dat ik van het school waar ik zeven jaar verdriet en plezier gehad heb, afga."¹⁷¹ Via de autobiografie van Jacob, waarin ook enkele paragrafen over zijn gezinsleven zijn opgenomen, is echter te achterhalen dat Hendrik Bernard en ook zijn broertje Johan naar een kostschool werden gestuurd vanwege de dood van hun moeder.¹⁷² Hun vader kon de zorg voor het grote gezin gewoonweg niet meer aan. De wat oudere kinderen konden al goed voor zichzelf zorgen, en hoewel het gemis van hun moeder voortdurend meespeelde binnen het gezin, vereisten ze geen extra zorg. Daar tegenover stonden de wat jongere kinderen, naar wie in deze moeilijke periode juist alle zorg uit moest gaan. Hendrik Bernard en Johan vielen met hun respectievelijk 14 en 13 jaar precies tussen deze twee uitersten in: niet oud genoeg om voor zichzelf te zorgen, maar tegelijkertijd ook niet jong genoeg om de meeste aandacht binnen het gezin op te kunnen eisen.

Dat Hendrik Bernard geen vrede had met deze 'verhuizing' is meer dan duidelijk: elke zin die hij in zijn dagboek besteedde aan deze kostschool was vervuld met negatieve gedachten. Met name de momenten waarin hij na een korte vakantie terugkeerde naar de kostschool stonden bol van de ellende die deze school met zich meebracht. Na een verblijf van acht dagen in Zeist bij zijn toekomstige stiefmoeder Mariane Meijer en haar zus schreef hij: "Wij hebben 3 nare dagen door gebragt, altijd denken wij aan huis, en de dames Meijer, wij herrinneren elkander wat er daar gebeurt, en wat wij vóór 8 dagen deden, toen hadden wij genoeg, en hier hebben wij niets als verdriet, de jongens verbitteren ons het leven nog meer, helaas! Alles is hier even naar, niets hebben wij aan den Zondag,

¹⁷¹ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 3 juli 1857.

¹⁷² Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 136.

hoeveel plezier hadden wij vóór 8 dagen, die gedachten maken ons zoo naar. Mr is kwaad, omdat wij zoo stil zijn, hij weet niet hoeveel wij lijden, hoeveel verdriet wij hebben.”¹⁷³ De verwijzing naar deze ‘mr’, waarmee naar alle waarschijnlijkheid zijn leraar werd bedoeld, is een van de weinige momenten waarop hij naar zijn daadwerkelijke lessen verwees. Het liefst schreef hij tijdens zijn verblijf aan de kostschool over zijn beperkte vrije tijd, die hij voornamelijk vulde met wandelingen in het gezelschap van zijn broertje Johan. Ondanks deze lichtpuntjes eindigde hij menig dagboekpassage met een extreem negatieve opeenhoping van emoties, waarbij het er soms op lijkt dat hij niet in een kostschool, maar in een jeugdgevangenis verbleef: “Ja! Gevangen, dat is het rechte woord. Die banden knellen mij zo, kon ik ze maar van mij afwerpen”¹⁷⁴

Tijdens de zwaardere periodes in het leven van Hendrik Bernard valt het op dat hij de neiging kreeg om terug te denken aan betere tijden. Deze melancholieke manier van schrijven was ook terug te vinden ten tijde de dood van zijn moeder. Hierbij was te zien dat Hendrik Bernard exact een jaar na haar dood weer sterk aan deze gebeurtenis herinnerd werd, en meerdere malen weemoedig terugblikte op de tijd dat zijn moeder nog in leven was. Ook tijdens zijn verblijf aan de kostschool is deze weemoedigheid terug te vinden, bijvoorbeeld op het moment dat zijn broertje Johan jarig was. In het voorgaande jaar had hij zich nog prima vermaakt tijdens het dagje Artis, maar in 1858 stond Hendrik Bernards leven er plots heel anders voor: “Heden is het Johan’s 14den verjaardag. Voorwaar! Wat een verschil tusschen zijnen 13den en 14den geboortedag, dien 3den Junij werd altijd zoo aangenaam gevierd, en al was hij verleden jaar minder aangenaam, toch waren wij toen nog t’huis, doch nu zijn wij hier, waar wij niets als verdriet hebben.”

Wat met name opvalt bij deze voortdurende negatieve toon is het gebrek aan verwijten richting zijn vader. Hij liet zich veel liever negatief uit over zijn school, zijn leraar, en zelfs zijn medeleerlingen, van wie hij de indruk wekte dat ze hem pestten: ““Met elken dag wordt het hier beroerder. Mr is nooit in een goed humeur; de jongens gedragen zich zeer vijandig jegens ons, het is hier niet uit te houden. Hoe zal ik juichen! Wanneer ik hier vandaan ga, maar wanneer zal dat heugelijke tijdstip er zijn? Alles is hier even naar, verdriet heb ik elken dag.”¹⁷⁵ Het lijkt erop dat het overlijden van zijn moeder en de moeite die zijn vader had met het onderhouden van het gezin bij de jonge Hendrik Bernard had gezorgd voor een sterke waardering voor zijn vader. De grote vraag blijft echter, waarom Hendrik Bernard zich voortdurend negatief uitliet over de kostschool, maar zich hierbij nooit afvroeg waarom hij niet gewoon terug zou kunnen naar zijn oude school in Amsterdam. Temeer omdat het gebrek aan een moederfiguur binnen het gezin vrij snel opgelost leek te zijn. Uit de dagboeken blijkt namelijk dat Mariane Meijer al vrij snel een belangrijke rol begon te spelen binnen het gezin, nog voordat

¹⁷³ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 30 mei 1858.

¹⁷⁴ Idem, 21 juni 1858.

¹⁷⁵ Idem, 12 mei 1858.

daadwerkelijk werd overgegaan tot het huwelijk. Op het moment dat de vader van Hendrik Bernard en Johan jarig is en zij vanwege hun kostschool niet bij het feest aanwezig kunnen zijn, stuurde Mariane enkele koeken aan de kinderen zodat ze deze aangelegenheid toch mee konden vieren.¹⁷⁶ Heeft hij er simpelweg nooit aan gedacht? Of was er de mogelijkheid dat zijn vader later het dagboek zou doornemen en wilde hij eventuele onenigheden voorkomen? Tijdens het doornemen van de dagboeken blijven deze vragen onbeantwoord.

Wellicht is het antwoord te vinden in het boek *In veilige haven* van Thimo de Nijs. Volgens deze Nederlandse historicus was het namelijk tijdens nagenoeg de gehele negentiende eeuw vrij normaal dat kinderen naar een kostschool gestuurd werden. De Nijs noemt hier twee redenen voor. Ten eerste was er de afwezigheid van voldoende praktijkgericht middelbaar onderwijs. In Rotterdam bleven veel zogeheten Latijnse scholen steken op het geven van vakken op basisniveau. Hierdoor vormden deze scholen volgens veel kooplieden en andere ondernemers een goede voorbereiding op het bedrijfsleven waar hun zonen later werkzaam in zouden zijn.¹⁷⁷ Een andere reden om de voorkeur uit te laten gaan naar een kostschool was het feit dat veel ouders gewoonweg geen tijd hadden voor hun kinderen. De veelal grote gezinnen zorgden ervoor dat het grootbrengen werd bemoeilijkt, met name omdat ouders onvoldoende tijd hadden om zich intensief met de opvoeding en het onderwijs van hun kinderen te bemoeien.¹⁷⁸ Hoewel er geen directe bewijzen voor zijn, is het zeer goed mogelijk dat zelfs met de hulp van Mariane Meijer vader Domela Nieuwenhuis uit het belang voor de opleiding van zijn zoons gekozen heeft om Hendrik Bernard en Johan de kostschool af te laten maken.

Hendrik Bernard was overigens niet de enige die toentertijd naar eigen zeggen een gruwelijke hekel had aan de kostschool. Zo schreef de Rotterdamse Gregorius Mees aan zijn broer Rudolf: “Ik kan mij niet goed begrijpen dat er jongens zijn, die het schoolliggen plezierig vinden: zij moeten dan zeker niet graag te huis wezen.”¹⁷⁹ De reden voor deze negatieve geluiden is tweeledig. Aan de ene kant zien we dat de langdurige afwezigheid bij veel kinderen zorgde voor een gevoel van weemoed en heimwee. Het onvoldoende ontwikkelde openbaar vervoer in Nederland zorgde ervoor dat veel kinderen alleen in de vakanties naar huis konden.¹⁸⁰ De andere reden voor deze afkeer van kostscholen was de vereiste punctualiteit die hiermee gepaard ging. Kostschoolleerlingen hadden vrijwel continu te maken met streng toezicht door de kostschoolhouder en de overige onderwijzers. Het leven op de kostschool was dan ook nagenoeg minuut per minuut gepland: niet alleen regels omtrent lestijden, maar ook regels wat betreft het vroeg opstaan en vroeg naar bed moesten steevast

¹⁷⁶ Idem, 3 mei 1858.

¹⁷⁷ Thimo de Nijs, 'In veilige haven', 120.

¹⁷⁸ Idem.

¹⁷⁹ GAR, Familie Mees, inv. Nr 522, brief van 10 augustus 1838, geciteerd in: Thimo de Nijs, 'In veilige haven', 123.

¹⁸⁰ Thimo de Nijs, 'In veilige haven', 123.

worden nageleefd.¹⁸¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Hendrik Bernard, die normaal gesproken al vrij snel terugverlangde naar vrijheid en vreugde, het allesbehalve naar zijn zin had op de kostschool.

Lijnrecht tegenover de negatieve ervaringen van Hendrik Bernard is zijn oudste broer Jacob te stellen, die als student te Utrecht de tijd van zijn leven leek te hebben. Alhoewel ook Jacob hier en daar klachten had, waren deze niet van dezelfde aard als van Hendrik Bernard. Over een van zijn leraren merkt hij bijvoorbeeld op: “Prof. De Geer was een zeer geleerd man, aangenaam in den vorm maar op zijn in het Latijn gehouden colleges niet aantrekkelijk.”¹⁸² Over andere leraren is Jacob overwegend positief. In zijn autobiografie blikt hij dan ook met een vergenoegd gevoel terug op zijn studietijd, waarbij een ietwat geestige anekdote zijn tevredenheid nog verder accentueert: “Bij Professor G.W. Vreede, hield ik viermalen in de week des morgens te 8 ¼ uur strafrecht. Hij beschikte over een verbazend geheugen, en haalde vaak verschillende vakken door elkander. Daar ik voor dit vak voorliefde had, was ik een trouw bezoeker van dit college. Hij gaf zijn college in een achterkamer van zijn huis, door een bijzondere deur te benaderen. Er was geen plaats voor al de ingeschrevenen. Toen hij eens zijn ongenoegen had doen kennen over slecht college bezoek, werd de grappige afspraak gemaakt dat al de ingeschreven (ongeveer 60 studenten) op het college zouden komen. Dat geschiedde er waren geen stoelen genoeg men moest tegen den muur staan en de Professor was zeer verlegen.”¹⁸³ Ook het feit dat hij op kamers woonde, leek hem uitstekend te bevallen. De drukte van het huiselijk gezin had plaats gemaakt voor een rustieke studieomgeving: “Mijne achterkamer ziet mij thans druk aan ’t werk. Ik zit er met veel genoegen, met een heerlijk uitzicht op den tuin. De stilte valt mij zeer meede, immers zij wordt afgebroken door het gezang der meeskinderen”¹⁸⁴

Frans is bij dit onderwerp lastig te plaatsen. Hij verwees in zijn dagboeken namelijk nauwelijks naar zijn eigen schoolleven, maar leek soms meer op te treden als archivaris voor de rest van het gezin. Zo hield hij stipt bij wanneer zijn vader thuiskwam, of wanneer Jacob het ouderlijk huis verliet. Frans leek zich dan ook meer druk te maken om het gezin dan om zichzelf. Dat blijkt ook uit het dagboekfragment 3 september 1857, de dag dat zijn broertjes Hendrik Bernard en Johan naar kostschool werden gestuurd: ‘’t Was 7 uur ’s morgens toen Hendrik en Johan ’t ouderlijk huis verlieten. Of zij ’t begrepen? Hendrik had werk tranen te weerhouden, maar Johan zal ’t spoedig gewaar worden.’¹⁸⁵ Het enige moment waarop Frans zijn schoolleven belichtte, was het op het moment dat het 225-jarig jubileum van zijn school plaatsvond. Hierbij schreef hij uitvoerig over ‘een

¹⁸¹ Idem, 129.

¹⁸² Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 141.

¹⁸³ Idem.

¹⁸⁴ Dagboek Jacob Domela Nieuwenhuis, 8 sept 1858.

¹⁸⁵ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 3 september 1857.

zeer geestige rede van Prof Beyerman' en een aantal concerten dat hij ter gelegenheid hiervan bezocht, maar over zijn dagelijkse schoolleven wordt nauwelijks iets vermeld.¹⁸⁶

De verschillende fases van de onderwijscyclus waarin de drie broertjes Domela Nieuwenhuis zich in bevonden hangt nauw samen de manier waarop zij het schoolleven ervoeren. Allereerst is er Hendrik Bernard, de Benjamin van de drie, die in zijn dagboeken geen goed woord over had voor zijn tijd aan de kostschool. Zijn oudste broer Jacob week hier qua ervaring met school het verst van af. Vol enthousiasme schreef hij in zijn dagboek over zijn werkzaamheden als lid van de studentenvereniging Minerva en de interessante colleges die hij kreeg tijdens zijn opleiding rechten. Deze positieve ervaringen zijn hem zijn gehele leven bijgebleven, zo blijkt uit de positief gestemde anekdotes die terug te vinden zijn in Jacobs autobiografie. De middelste van de drie, Frans, is qua schoolervaringen tussen Hendrik Bernard en Jacob te plaatsen: hoewel hij net als Hendrik Jacob vrij enthousiast was over de colleges die hij kreeg aan het Atheneum, legde hij in zijn dagboek nauwelijks de nadruk op deze lessen. In plaats daarvan beschreef hij liever op de feesten die gehouden werden tijdens het jubileumjaar van zijn school en werden zijn schoolverhalen ondergeschikt gemaakt aan de gebeurtenissen die in het gezin een belangrijke rol speelden.

Zoals aan het begin van deze paragraaf is vastgesteld, zijn er tijdens de negentiende eeuw een groot aantal wetswijzigingen doorgevoerd die grote inhoudelijke wijzigingen binnen het Nederlands onderwijs veroorzaakte. Echter, de kinderen Domela Nieuwenhuis lijken hierdoor amper beïnvloed te zijn. Hier zijn diverse oorzaken voor te vinden. Allereerst is er het feit dat de Domela Nieuwenhuizen zich in een hogere maatschappelijke klasse bevonden, waardoor privé-scholing niet buiten het bereik van de familie was. Wetswijzigingen die invloed hadden op openbare scholing speelden dan ook geen rol bij de drie broertjes. Wat daarnaast meespeelt is de leeftijd van de drie kinderen ten tijde van de dagboeken: zowel Frans als Jacob hadden een leeftijd bereikt waarop zij naar een school gingen die grotendeels buiten de wetswijzigingen stond. Hoewel de dagboeken niet het beeld laten zien van de doorsnee negentiende-eeuwse scholier, laten ze wel zien hoe de hogere klasse in die tijd omging met het onderwijs.

¹⁸⁶ Idem, 8 januari 1857.

4.6 “MOCHT OOK IK DIT EENMAAL WORDEN!”¹⁸⁷

Thema - ouder-kindrelaties

Zoals al opgemerkt is in hoofdstuk 2.1, werd de omgang tussen man en vrouw binnen het gezin gekenmerkt door een zogenaamde ‘harmonieuze ongelijkheid’, die gevormd werd door een duidelijke rolverdeling binnen het gezin: de man hield zich bezig met het verdienen van het gezinsinkomen, terwijl de vrouw zich op haar beurt ontfermde over het huiselijk leven en de opvoeding.¹⁸⁸ Terwijl in de arbeidersklasse en de kleine burgerij beide ouders moesten werken om het gezin te kunnen ondersteunen, hoefde in welgestelde kringen alleen de man te werken. Dit gebeurde voornamelijk buitenshuis, zodat werk en huishouden gescheiden bleven.¹⁸⁹ Of zoals De Nijs het treffend onder woorden brengt: “Het huishouden was geen productie-eenheid, maar louter een consumptie-eenheid.”¹⁹⁰

Gezien de inhoud van het onderzoek is het van belang om dieper in te gaan op één kenmerk van deze ouder-kindrelatie, namelijk de relatie tussen vader en zoon. Michelle Perrot merkt in het boek *Geschiedenis van het persoonlijk leven* op dat bij het opgroeien van de kinderen in de negentiende eeuw een sociale en seksuele differentie in de opvoeding merkbaar werd.¹⁹¹ Terwijl in de eerste jaren na de geboorte van het kind de opvoeding voornamelijk werd overgelaten aan de moeder (en de eventueel aanwezige huishoudelijke hulp), namen de vaders rond het vijfde levensjaar van hun kind deze taken gedeeltelijk over. Althans, in het geval dat er sprake was van een zoon: in het geval van een dochter was het uitzonderlijk dat de vader zich met haar opvoeding bemoeide. In het geval van een zoon trad de vader geregeld op als huisonderwijzer (in de hogere klassen) of als leermeester of voorman (in de lagere klassen) om deze voor te bereiden op het leven na de onbezorgde kindertijd.¹⁹² Eveline Koolhaas-Grosfeld wijst er daarnaast op dat aan het begin van de negentiende eeuw een veelvoud aan gedichten en andere geschriften werden gepubliceerd die vaders aanspoorden om zich meer met de opvoeding te bemoeien. Het gezinsleven wordt geïdealiseerd als ‘kweekplaats van aards geluk, gevoel en deugzaamheid’ mits de vader hier ook aan deelnam.¹⁹³

Hoewel vaders tijdens de negentiende eeuw een steeds grotere rol binnen het gezin werd toegeschreven, lag tijdens het huishouden en de opvoeding de meeste verantwoordelijkheid nog steeds bij de moeder. Of zoals Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe in haar boek *Gevoelsbeschavingen* schreef:

¹⁸⁷ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 12 maart 1858.

¹⁸⁸ Idem, 157.

¹⁸⁹ Thimo de Nijs, ‘In veilige haven’, 205.

¹⁹⁰ Idem.

¹⁹¹ Michelle Perrot, ‘Geschiedenis van het persoonlijk leven’, 136.

¹⁹² Idem.

¹⁹³ Eveline Koolhaas-Grosfeld, ‘Vader en zoons’, 10.

‘Het is de man die het huis maakt, maar de vrouw maakt het thuis’.¹⁹⁴ Door het overlijden van moeder Henriëtte Frances Berry werd het binnen het gezin Domela Nieuwenhuis echter onmogelijk om een dergelijke verdeling aan te houden. Zoals reeds in hoofdstuk 5.1 is opgemerkt, waren de kinderen Domela Nieuwenhuis vrij zelfstandig. Gezien de omstandigheden binnen het gezin was deze zelfstandigheid echter meer een vereiste dan een bewuste keuze. Door de zwakke gezondheid van hun moeder en het drukke bestaansleven van hun vader als dominee waren de kinderen vaak op henzelf of op de huishoudelijke hulp aangewezen. Ferdinand Jacobus verdiende als dominee weliswaar voldoende geld om zijn kinderen een zorgeloos leven te bezorgen, maar aan dit beroep kleefden ook enkele nadelen. Het leven als dominee bestond immers niet alleen uit het houden van preken in verschillende gemeenten, maar ook uit het uitvoeren van visites aan leden van de kerkgemeenschap. Door deze veelvoud aan taken reisde Ferdinand Jacobus regelmatig heel het land door. In de dagboeken wordt dan ook regelmatig opgemerkt dat de kinderen hun vader bij de trein brengen of hem daar weer ophaalden.¹⁹⁵ Ondanks dat het beroep gepaard ging met een druk bestaan waarbij het gezin vaak tegen wil en dank op de tweede plaats kwam, was het predikantschap een vrij populair beroep. Het vak ging vaak over van vader op zoon en werd niet alleen gekozen uit ideëel, maar ook uit maatschappelijke motieven. Net als het vak van onderwijzer stond het predikantschap hoog in aanzien en bood het bovendien de gelegenheid tot sociale stijging.¹⁹⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Frans in zijn dagboeken eenzelfde carrière ambieert: “ ‘T was weer vrijdag en dus hoorde ik Papa weer spreken over datgene wat Zijne bestemming is geweest, over datgene wat hij vurig wenschte te worden en wat hij inderdaad geworden is. Mocht ook ik dit eenmaal worden!’¹⁹⁷

De verstandhouding tussen de drie kinderen en hun vader is over het algemeen erg goed te noemen. Ondanks zijn drukke bestaan als predikant wist Ferdinand Jacobus goed contact met zijn kinderen te onderhouden. De kinderen Domela Nieuwenhuis woonden ook regelmatig zijn preken bij, waardoor ze in de buurt van hun vader konden blijven. In de dagboeken is geen enkel negatief woord te vinden over hun vader, iets wat nog versterkt werd door het overlijden van hun moeder. De kinderen wilden bovenal het liefst hun vader weer zo snel mogelijk gelukkig zien. Het huwelijk met Mariane Meijer werd dan ook met open armen ontvangen: “[...]Doch wij moeten dankbaar voor hetgeen wij genoten hebben, en in ons lot berusten, hopende dat God nog lang het leven van Papa zal sparen, en dat hij Zijnen Zegen geve op Papa’s verbindtenis met jufvr. M”¹⁹⁸

Uit de secundaire literatuur is afgeleid dat tijdens de negentiende eeuw de rol van de vader binnen het gezin toenam, maar dat de moeder uiteindelijk nog de meeste inspraak had in de opvoeding. Hoewel

¹⁹⁴ Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, *Gevoelsbeschaving* (1927) , geciteerd in Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven* 166.

¹⁹⁵ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 31 mei 1857.

¹⁹⁶ Stokvis, ‘Het intieme burgerleven’, 31.

¹⁹⁷ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 12 maart 1858.

¹⁹⁸ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 3 mei 1858.

ten tijde van de dagboeken een moederfiguur grotendeels ontbrak, veranderde dit weinig aan de rol van hun vader. In plaats daarvan werden zijn taken grotendeels overgenomen door de huishoudsters. Ondertussen zette vader Ferdinand Jacobus zijn werkzaamheden als predikant stug door, waarbij hij troost en kracht putte uit zijn geloof. Dit leidde tot veel waardering onder zijn kinderen, die maar al te goed begrepen hoe hun vader zich gevoeld moest hebben. In de dagboeken is dan ook geen enkel negatief fragment over hun vader te vinden. Hij wordt door alle drie gezien als een groot voorbeeld.

4.7 DEELCONCLUSIE

Aan de hand van vijf onderwerpen is getracht om een beeld van het gezin Domela Nieuwenhuis te scheppen. Deze thema's zijn niet van tevoren opgesteld, maar zijn logischerwijs voortgekomen uit de onderwerpen die de Domela Nieuwenhuizen zelf van belang vonden. Vanuit deze dagboeken is dieper ingegaan op de thema's dood, hertrouwen, school, gezinsuitjes, ouder-kindrelatie en het dagelijks leven. Bij elk thema is ernaar gestreefd om deze zo goed mogelijk te plaatsen in zijn negentiende-eeuwse context, om de uniciteit of juist de gangbaarheid van de situaties uit de dagboeken te benadrukken.

Binnen de thema's zijn er zowel overeenkomstige belevingen als individuele ervaringen behandeld. De reacties van de jongens op de dood van hun moeder vertonen bijvoorbeeld sterke overeenkomsten. De ervaringen omtrent het schoolleven zijn echter sterk verdeeld, met name door de verschillende levensfasen waarin de drie broertjes zich toentertijd bevonden. Vanuit deze zes thema's is er een beeld ontstaan van de drie broertjes Domela Nieuwenhuis, waarbij zowel verschillen als overeenkomsten naar voren zijn gekomen. Uiteindelijk heeft dit moeten dienen tot een verdere uitbreiding van de eerdere korte biografische schets uit hoofdstuk 5.2. Hoewel sommige vragen hierbij niet of onvoldoende beantwoord zijn gebleven, is via de dagboeken een beeld ontstaan van drie verschillende typen kinderen. Allereerst is er Jacob, die zich gedurende zijn gehele dagboek zeer volwassen opstelt en zich vol passie op zijn opleiding tot advocaat stort. In zijn dagboek laat Jacob zich relatief weinig uit over zijn innerlijke beweegredenen, maar vertelt des te meer over zijn studielevens en de hieraan verbonden evenementen. Hoewel er nergens aan gerefereerd wordt, zouden deze gedetailleerde stukken vol namen en jaartallen bij voorbaat al geschreven kunnen zijn voor zijn latere autobiografie.

De tweede dagboekschrijver, Frans, valt met name op door de uitgebreide aandacht die hij besteedt aan dagelijkse routine. Dit wordt hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat de jaren 1857-1858 een roerige tijd voor Frans vormden, onder andere door het overlijden van zijn moeder, het hertrouwen van zijn vader en het uit huis gaan van drie broers (naar de universiteit en naar de kostschool). Hierdoor veranderde er zoveel in zijn dagelijks leven, dat het erop lijkt dat hij zijn dagboek gebruikt om een consistent ritme in deze veranderlijke tijd vast te leggen. Hoewel hem door zijn broer Jacob in zijn autobiografie een woelig karakter wordt toegeschreven, zijn er in de dagboeken uit de periode 1857-1858 geen aanwijzingen te vinden dat Frans zich niet voorbeeldig gedroeg ten opzichte van vrienden en familie.

De derde en laatste zoon, Hendrik Bernard, lijkt zijn dagboek vooral te gebruiken als 'uitlaadklep': terwijl normaliter zijn dagboekpassages vrij compact zijn, kan hij zich ook helemaal laten gaan op emotionele momenten. Hierdoor is Hendrik Bernard ook het moeilijkst te peilen van de drie, omdat

hij alleen op deze momenten zijn ware aard laat zien. Ondanks deze beperkte informatie komt het beeld naar voren van een emotionele, ietwat gesloten jongen die desondanks graag met familieleden optrekt.

Naast het vergelijken van de drie broers met elkaar is er in dit hoofdstuk ook onderzocht in hoeverre hun ervaringen overeenkwamen met hun tijdsgenoten. De belevenissen van de Domela Nieuwenhuizen waren voor de kinderen zelf weliswaar uniek, maar wanneer de vergelijking wordt gemaakt met andere negentiende-eeuwse gezinnen blijft relatief weinig van deze uniciteit over. De reacties op ingrijpende levenservaringen zoals in sterfgevallen en trouwerijen zijn zeer geschikt om een helder beeld te verkrijgen van de familie Domela Nieuwenhuis, maar deze reacties wijken doorgaans nauwelijks af van het beeld dat inmiddels is verkregen uit andere negentiende-eeuwse primaire en secundaire bronnen. Het voornaamste onderzoeksresultaat hierbij is echter wel, dat de persoonlijke invulling van de drie broertjes geleid heeft tot een bevestiging en verdere inkleuring van het bestaande beeld van het privéleven in de negentiende eeuw.

5. COMPLICATIES RONDOM DE DAGBOEKEN

Inmiddels zijn de dagboeken uitgebreid geanalyseerd en zijn de belangrijkste vragen voorzien van een antwoord. Er zijn echter ook vragen overgebleven die niet beantwoord zijn en ook vrij lastig beantwoord kunnen worden. In plaats van deze vragen te negeren of te ontwijken, zal in dit hoofdstuk bekeken worden waarom deze vragen niet of slechts gedeeltelijk beantwoord kunnen worden.

Egodocumenten bieden als bron weliswaar unieke informatie, maar kennen ook een hoop valkuilen die moeilijk te ontwijken zijn. De Nederlandse historicus Jan Romein schreef niet voor niets in zijn boek *De biografie*: “de autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen”.¹⁹⁹ Zijn collega Jacques Presser vatte egodocumenten samen als ‘documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt’.²⁰⁰ Deze combinatie van onthulling en verhulling maakt het egodocument als bron weliswaar zeer interessant, maar zorgt er ook voor dat veel gezochte informatie gewoonweg niet te vinden is. In dit hoofdstuk zullen enkele oorzaken voor het ontbreken van informatie onderzocht worden, waarbij tevens ernaar gestreefd wordt om deze gaten zo goed en zo kwaad mogelijk op te vullen.

¹⁹⁹ Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946) 204, geciteerd in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (red.) ‘Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen’ 8.

²⁰⁰ Jacques Presser, *Uit het werk van J. presser* (Amsterdam 1969) 286, geciteerd in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (red.) ‘Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen’, 8.

5.1 DE ONTBREKENDE PUZZELSTUKJES

Hoewel op basis van zowel primaire als secundaire bronnen een vrij complete biografie van de drie hoofdrolspelers geconstrueerd is, zijn er ook nog een aantal hindernissen die niet of nauwelijks weg te nemen zijn. Allereerst is er de opvallende afwijking in schrijfstijl bij Hendrik Bernard, waarvoor geen duidelijke verklaring te vinden is. Het is mogelijk om dit verschil toe te schrijven aan zijn persoonlijkheid, maar dit is moeilijk te bewijzen. Een andere mogelijke reden voor het verschil in schrijfstijl kan zijn, dat veel dagboeken door de ouders van de jonge schrijvers werden meegelezen. Historica Arianne Baggerman merkt op dat het bijhouden van een dagboek gezien kan worden als een teken van toenemende individualiteit, maar dat het kinderdagboek ook een sterkere band tussen ouder en kind kan veroorzaken. Het dagboek kreeg namelijk doorgaans een pedagogische rol toegewezen, waarbij de ouder door mee te lezen als het ware de ontwikkeling van het kind in de gaten kon houden. Deze aanpak maakte het voor de ouder aan de ene kant mogelijk om het kind beter te leren kennen en zijn of haar talenten te ontdekken, en aan de andere kant het kind discipline aan te leren. Het punctueel bijhouden van een dagboek zou een goede oefening zijn om tijdsbesef te trainen en zo tijdverspilling af te leren.²⁰¹ Hoewel er in het dagboek van Hendrik Bernard geen directe aanwijzingen te vinden zijn over het al dan niet nalezen van het dagboek door zijn vader, zijn er ook geen passages te vinden waaruit het tegendeel blijkt. Het al aangehaalde gebrek aan diepgang bij Hendrik Bernards dagboek zou echter een aanwijzing kunnen zijn dat er iemand over zijn schouder meekeek. Volgens Baggerman was bij de ouderlijke controle de punctualiteit en stiptheid van de dagboeknotities van groot belang. De punctualiteit en de tijdsdiscipline waren hierbij ondergeschikt aan de beschreven gebeurtenis. Door menig jonge dagboekschrijver werd bij zijn of haar schrijven dan ook meer aandacht besteed aan deze punctualiteit dan aan de diepgang van de opgetekende passages.²⁰² Het is mogelijk dat dit ook bij Hendrik Bernard het geval is geweest. In tegenstelling tot deze jongste dagboekschrijver zijn er bij de oudere broers wél aanwijzingen dat ze hun schrijfsels voor zichzelf konden houden. Zowel bij Jacob als bij Frans zijn er aanwijzingen dat zijn dagboek niet door hun ouders of andere buitenstaanders werd nagelezen. In zijn autobiografie heeft Jacob namelijk een passage aan zijn dagboek gewijd, waarin hij indirect lijkt te zeggen dat zijn vader de dagboeken niet teruglas: “Sinds 1 Januari 1847 hield ik een beknopt dagboekje, waarin verschillende voorvallen zijn aangeteekend, ook van politieken aard o.a. de Fransche revolutie van 1848. Daaruit bleek alras mijn liefde voor de politiek die oorzaak is geworden, dat ik in de rechtsgeleerdheid en niet in de godgeleerdheid ben gaan studeeren, waartoe ik door de indrukken, die ik van mijn vader ontvang, wel veel neiging had.”²⁰³ Hoewel dit citaat bevangen is van een redelijk determinisme, lijkt Jacob te willen impliceren dat vanuit zijn dagboek duidelijk wordt dat zijn passie voor rechtsgeleerdheid al

²⁰¹ Arianne Baggerman, ‘Lost Time’, 470-471.

²⁰² Idem, 471.

²⁰³ Biografie van Jacob Domela Nieuwenhuis 10-11.

vroeg in zijn leven opkwam. Vervolgens merkt hij op dat zijn vader deze indruk echter niet had. Dit zou erop kunnen wijzen dat zijn vader nooit het dagboek heeft mogen inzien, en daardoor nooit tot dezelfde conclusie als Jacob zelf is gekomen. Het zou echter ook kunnen betekenen dat zijn vader de dagboeken wel degelijk las, maar nooit deze aanleg bij Jacob heeft kunnen afleiden. Door de beperkte aandacht die Jacob in zijn autobiografie aan zijn dagboek besteed blijft hierover onduidelijkheid ontstaan. Ook de dagboeken zelf geven hierover geen informatie.

Ook het dagboek van Frans bevat informatie die erop lijkt te duiden dat er niet werd meegelezen, maar die eveneens op meerdere manieren is te interpreteren. Wanneer Frans last heeft van een hevige koorts, schrijft hij het volgende: “Gelukkig dat Papa niet thuis was daar ik een flinke Koorts kreeg, die eerst tegen den namiddag afliep.”²⁰⁴ Op het eerste gezicht lijkt het zonder meer duidelijk te zijn dat hij dergelijke zaken niet aan het papier zou toevertrouwen indien zijn vader het achteraf zou lezen. Het is echter ook mogelijk dat Frans hiermee niet impliceert dat hij het voor zijn vader wilde verzwijgen, maar dat hij gewoonweg blij was dat zijn vader er niet bij was. Zoals in hoofdstuk 4.2 reeds is opgemerkt, lag tijdens de negentiende eeuw de dood voortdurend op de loer, en kon zelfs een fikse koorts al een voorteken zijn van een naderend sterven. Bovendien was Frans ongetwijfeld nog niet vergeten dat zijn moeders overlijden voorafgegaan werd door op het eerste gezicht lichte symptomen. Het is dan ook aannemelijk dat vanaf dat moment elke ziekte binnen de familie Domela Nieuwenhuis voor de nodige onrust zorgde. De passage uit Frans’ dagboek kan erop duiden dat hij opgelucht was dat zijn vader niet thuis was, zodat deze zich ook geen zorgen kon maken over zijn zieke zoon.

Hoewel er in de dagboeken dus aanwijzingen zijn te vinden dat de dagboeken van de drie kinderen niet (meer) door hun vader werden doorgenomen, is het op basis van deze bronnen onmogelijk om dit met honderd procent zekerheid vast te stellen. Een probleem dat hierbij meespeelt is het feit dat een groot gedeelte van de dagboeken niet bewaard is gebleven. Het is namelijk met voldoende zekerheid vast te stellen dat er naast de bewaard gebleven dagboeken nog andere exemplaren hebben bestaan. Zo merkte Hendrik Bernard op aan het eind van zijn dagboek over de periode mei-september 1857: “Het vervolg is in een ander boekje”²⁰⁵ Aangezien het enige andere dagboek dat van hem in het familiearchief bewaard is gebleven begint in mei 1858, is het vrij zeker dat een gedeelte van deze levensbeschrijvingen verloren is gegaan. Hoewel het niet exact bekend is waarom uitgerekend deze dagboeken zijn bewaard gebleven terwijl de anderen niet zijn opgenomen in het familiearchief, kan beredeneerd worden dat deze dagboeken zijn behouden vanwege de voor de Domela Nieuwenhuizen levensveranderende gebeurtenissen die deze perioden tekenden. Met name de dood van hun moeder en het hertrouwen van hun vader, respectievelijk in mei 1857 en augustus 1858, zouden voldoende

²⁰⁴ Dagboek van Frans Domela Nieuwenhuis, 5 september 1858.

²⁰⁵ Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, 2 september 1857.

aanleiding zijn geweest om deze dagboeken te bewaren. Deze gebeurtenissen hebben immers de jeugd van de drie ingrijpend veranderd.

5.2 HET BEËINDIGEN VAN EEN DAGBOEK

Een van deze complicaties die bij het dagboek centraal staat is het onvermijdelijke einde ervan. Als een dagboek (zoals de naam in feite al impliceert) daadwerkelijk van dag tot dag wordt bijgehouden en wordt aangevuld, is er dan de mogelijkheid om een dagboek te voorzien van een passend einde? En zo ja, hoe behoort een dagboek dan beëindigd te worden? Deze vraag spookte ook door het hoofd van historicus Philippe Lejeune, die zich tijdens zijn onderzoek naar dagboeken uitvoerig heeft beziggehouden met de beëindiging van een dergelijk egodocument. Hierbij heeft hij zich gericht op twee vragen: ‘hoe eindigt een dagboek?’ en ‘waarom eindigt een dagboek?’ Bij het antwoord op de eerste vraag onderscheidt hij vier manieren waarop een dagboek tot een einde kan komen. Ten eerste noemt hij de vrijwillige, expliciete stop van het schrijven, waarbij de schrijver plotsklaps is gestopt. Ten tweede is er de vernietiging van een dagboek, waarbij de als laatst gedateerde, nog overgebleven passage door de lezer als einde dient te worden beschouwd. Ten derde wordt door Lejeune de annotatie of index genoemd, die na het nalezen door de dagboekschrijver als een afsluiter is toegevoegd. Als vierde en laatste punt noemt hij de overgang tot publicatie, waarbij een bepaalde transformatie noodzakelijk is om voor de lezer een bevredigend einde aan te kunnen leveren.²⁰⁶

Daarnaast maakt Lejeune het onderscheid tussen drie verschillende redenen waarom het dagboek eindigt. Ten eerste is er het einde dat samenhangt met de verwachtingshorizon van de schrijver. Hierbij is er sprake van een vrij open einde, aangezien de schrijver in kwestie verwacht om de volgende dag weer vrolijk verder te schrijven. Lejeune noemt hierbij het voorbeeld van de poëet Louis Guillaume, die zichzelf aangewend had om zijn dagelijkse notitie af te sluiten met de datum van de volgende dag. Dit gaat zo het hele dagboekje door, tot op het moment waarop Guillaume ongemerkt zijn eigen sterfdatum noteert en de dagelijkse notities plotsklaps worden stopgezet.²⁰⁷ Het dagboek geeft hierbij als het ware de hoop en de verwachting weer dat leven niet ten einde zal komen, maar dat er altijd een volgende dag volgt waarover geschreven kan worden. Het aanschaffen van een nieuw dagboekje werd volgens Lejeune dan ook wel gezien als een soort mijlpaal in het leven, als een overwinning op de dood.²⁰⁸

Die tweede reden voor het beëindigen van het dagboek die Lejeune bespreekt is de ontwikkeling die hij aanduidt als ‘uithoudingsvermogen’. De schrijver van het dagboek voelt het einde naderen, en probeert via zijn of haar dagboek aan de ene kant een gunstig beeld van zichzelf achter te laten, en aan de andere kant zijn of haar worsteling met de dood in woorden te vatten. Daarnaast biedt het dagboek ook de mogelijkheid om, zoals Lejeune het verwoordt, weerstand tegen het aftakelende lichaam te

²⁰⁶ Philippe Lejeune, ‘How do diaries end?’ in *Biography* 24, 1 (Winter 2001) 100.

²⁰⁷ Idem, 100-101.

²⁰⁸ Idem, 101.

bieden. De dagboekschrijver, die passief ten onder leek te gaan, wordt weer actief en neemt de pen ter hand. Op deze manier wordt getoond dat de dood nog niet gewonnen heeft, maar dat lichaam en geest nog sterk genoeg zijn om een dagboek bij te houden.²⁰⁹ Uiteraard wint de dood in deze gevallen uiteindelijk altijd, maar via het dagboek kan dan achteraf worden gezien dat de schrijver niet weerloos ten onder is gegaan.

Als derde en laatste punt noemt Lejeune ‘berusting’, waarbij een verder onderscheid wordt gemaakt tussen mensen die wel verder willen schrijven, maar het niet meer kunnen, en mensen die wel verder kunnen, maar niet willen. Hoewel het onderscheid tussen ‘willen’ en ‘kunnen’ vrij groot lijkt, laat Lejeune aan de hand van het dagboek van de Franse schrijver Pierre Loti zien dat deze twee begrippen in feite dicht bij elkaar liggen. Zo schrijft Loti op 30 december 1911, wanneer hij inmiddels 61 jaar oud is: “I stop this sad diary of my waning life on this page. I began it thirty years ago. It does not interest me anymore and without a doubt, it would not interest anyone after me. I take my leave . . . in oblivion.” Loti lijkt hiermee te willen impliceren dat hij niet meer verder wilde, maar het feit dat hij zijn dagboek uiteindelijk nog tot zijn achtenzestigste heeft voortgezet, laat zien dat hij hier nog wel degelijk de kracht voor had. Op 20 augustus 1918 leek hij nu echt de dood in zijn nek te voelen ademen en schreef hij dan ook het volgende: “Today, on the 20th of August, in anticipation of my death, I am definitively stopping this diary of my life, begun nearly forty-five years ago. It does not interest me anymore and could no longer interest anyone else.” Net als in het voorgaande citaat combineert Loti hierbij zijn afnemende kracht (in termen van Lejeune: het ‘kunnen’) met het gebrek aan motivatie (het ‘willen’). Overigens had ook ditmaal Loti het bij het verkeerde eind wat betreft zijn naderende dood: hij overleed pas vijf jaar later, op 10 juni 1923.²¹⁰

Bij zowel het ‘willen’ als het ‘kunnen’ zijn er twee ontwikkelingen binnen het dagboek te vinden die duiden op een naderend einde van het schrijven. Aan de ene kant is er de onmiddellijke beëindiging van het dagboek, waarbij het gebrek aan motivatie en/of de energie ervoor gezorgd heeft dat een verder vervolg is uitgebleven. Aan de andere kant is er de geleidelijke toename van lacunes en intervallen binnen het ritme van het dagboekschrijven, waarna uiteindelijk besloten lijkt te zijn om volledig met het schrijven te stoppen.²¹¹

Door het ontbreken van een vermoedelijk groot gedeelte van de dagboeken is voor twee van de drie kinderen niet meer mogelijk uit te zoeken hoe zij het einde van hun dagboek geconstrueerd hebben. Alleen van Jacob zijn de dagboeken uit een langere periode (1847-1861) bewaard gebleven. Dit is mede te danken aan het feit dat hij zich sterk heeft ingezet voor het familiearchief, waarbij een groot gedeelte van zijn privédocumenten de basis heeft gevormd. Uiteindelijk heeft Jacob deze dagboeken

²⁰⁹ Idem, 109.

²¹⁰ Idem.

²¹¹ Idem.

afgesloten door ze als basis te gebruiken voor een autobiografie die ook voor buitenstaanders uitermate geschikt is om te lezen. Echter, naarmate dit autobiografische verhaal het heden nadert, begint ook dit egodocument steeds meer de vorm van een dagboek aan te nemen: de verhaalconstructie begint op te breken, en het belang van de passages wordt onduidelijker. Ook is er geen gebruikgemaakt van een passend slot dat de lezer met een bevredigend gevoel achterlaat. In plaats daarvan wordt de autobiografie afgesloten met een anekdote over 1924, die vrij triviaal overkomt en die het verhaal een redelijk abrupt einde meegeeft: “Wegens de gladheid der straten konden mijn zwager Jeroen Hagedoorn en ik elkander eerst Vrijdag 4 Januari voor de eerste maal in het nieuwe jaar zien; hij was gevallen, gelukkig niet van beteekenis.” In de kantlijn van diezelfde bladzijde is in een kriegelig, bibberend handschrift genoteerd: “25 Januari werd ik onwel en moest boven blijven”, waarmee de autobiografie nog meer de vorm van een dagboek begint aan te nemen.²¹² Alhoewel het nog enige maanden duurde voordat hij op 14 augustus van datzelfde jaar overleed, zijn er naast deze laatste kanttekening geen verdere notities meer van hem aanwezig.²¹³

²¹² Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, 450.

²¹³ E.J. Brill, ‘Levensbericht van Prof. Mr. J. Domela Nieuwenhuis’ in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1924-1925* (Leiden 1925) 21.

5.3 DEELCONCLUSIE

In dit hoofdstuk is gekeken naar de complicaties die na het onderzoek zijn achtergebleven. Deze problemen hangen met name samen met de aard van de geanalyseerde bron. Het egodocument wordt als historische bron gekenmerkt door zowel onthulling als verhulling, waarbij deze laatstgenoemde ervoor zorgt dat er altijd vragen onbeantwoord blijven. In dit hoofdstuk zijn twee dergelijke vragen onder de loep genomen. Allereerst is bekeken in hoeverre bepaalde gaten via beredenering konden worden opgevuld. Met name het eventuele verband tussen de veelvuldig voorkomende oppervlakkige taalgebruik en het al dan niet meegelezen door de vader is hierbij onderzocht. Hoewel er bij met name Frans en Jacob aanwijzingen zijn dat hun vader de dagboeken niet doornam, is er niet met zekerheid vast te stellen dat dit helemaal nooit gebeurde binnen het gezin.

Daarnaast is er in dit hoofdstuk gekeken naar de beëindiging van het dagboek. Ondanks dat de dagboeken van de drie broertjes allemaal een vrij plotseling einde kennen, is alleen in het geval van Jacob daadwerkelijk een oorzaak voor deze beëindiging aan te wijzen. Hoewel de motieven omtrent het beginnen en het stoppen van de dagboeken vanuit de primaire bronnen grotendeels niet (meer) is te achterhalen, heeft dit tijdens het onderzoek niet voor onoverkomelijke hindernissen gezorgd. De dagboeken kennen weliswaar enige hindernissen en valkuilen, maar de overige informatie die deze bron biedt is meer dan voldoende gebleken om als basis te dienen voor diepgaand onderzoek.

6. EINDCONCLUSIE

In deze thesis is ernaar gestreefd om aan de hand van de dagboeken van de broertjes Domela Nieuwenhuis een zo volledig mogelijk beeld van hun leefwereld te geven. Om deze reden is er in eerste instantie gefocust op het fenomeen dagboek in het algemeen. Hierdoor is het mogelijk geworden om de uniciteit van het dagboek als historische bron te definiëren. Daarnaast is het door vergelijkbare dagboekonderzoeken onder de loep te nemen eveneens mogelijk geworden om het onderzoekskader verder te verruimen en de algemene hypothesen die verbonden zijn aan deze eerdere case-studies te versterken.

Naast de verkenning omtrent het dagboek als bron is tijdens de eerste hoofdstukken de nadruk gelegd op de tijd waaruit de dagboeken in kwestie afkomstig zijn: de negentiende eeuw. Gezien de jeugdige leeftijd van de dagboekschrijvers is hier met name gefocust op de toenmalige pedagogische ontwikkelingen. Vanwege het feit dat deze drie kinderen uit hetzelfde gezin afkomstig zijn is er ook een begin gemaakt met het in beeld brengen van het negentiende-eeuwse gezin.

Nadat zowel het fenomeen dagboek en de negentiende eeuw globaal aan de orde zijn gekomen, is gekozen om aan de hand van de case-study Domela Nieuwenhuis de diepte in te gaan. Allereerst is er een algemene introductie van de familie gegeven, waarbij de nadruk ligt op de drie broertjes Domela Nieuwenhuis. Via de gepubliceerde literatuur over deze familie, in combinatie met de dagboeken en andere primaire bronnen is ernaar gestreefd om op compacte wijze een biografische schets van het drietal te geven. Vanwege het feit dat het dagboekonderzoek zich hoofdzakelijk richt op de periode 1857-1858, is een dergelijke biografische schets noodzakelijk geweest voor het totaalbegrip van deze dagboekschrijvers en de familie waaruit ze afkomstig zijn.

Vervolgens is het onderzoek naar de dagboeken zelf gevormd aan de hand van vijf thema's. Deze thema's zijn niet op voorhand bepaald, maar voortgekomen uit de dagboeken zelf. Op deze manier is er niet gekeken naar wat er eventueel interessant was voor het onderzoek, maar werd de selectie als het ware bepaald door de dagboekschrijvers zelf. Juist wat in hun leven het belangrijkste was en wat op hun de meeste indruk achterliet heeft de kern van het onderzoek gevormd. Nadat deze thema's zorgvuldig geselecteerd waren, zijn de dagboeken niet alleen met elkaar vergeleken, maar is ook een koppeling gemaakt met secundaire literatuur die aansloot bij de thema's zelf. Deze koppeling is gemaakt om de uniciteit of juist de gangbaarheid van de omschreven situaties beter in de tijd te kunnen plaatsen. Het feit dat vader Ferdinand Jacobus ruim een jaar na de dood van zijn vrouw hertrouwde, en nog wel met de beste vriendin van zijn vrouw, zou wellicht in onze tijd ons *not done* worden gezien. Uit ander onderzoek over de negentiende eeuw is echter gebleken dat een dergelijk huwelijk vooral gesloten werd vanwege het feit dat er een nieuw moederfiguur in het gezin

nodig was, al kwam dat in de praktijk vaak neer op de rol van huishoudster. Hierbij werd juist met name vaak gekozen voor een goede kennis of naaste vriendin. Door dergelijk voorgaand onderzoek te combineren met de dagboeken kon een beter algemeen beeld van het negentiende-eeuwse leven worden gevormd. Hierdoor werd het inlevingsvermogen vergroot en konden ook de reacties van de broers van een context worden voorzien en daardoor beter verklaard worden. De thema's boden in dit geval niet alleen houvast voor een verkenning van het gezin, maar zorgen er ook voor dat er aanknopingspunten ontstaan waarbij persoonlijke gebeurtenissen binnen een bredere context kunnen worden geplaatst.

Uit het onderzoek zijn drie algemene observaties omtrent dagboekonderzoek naar voren gekomen. De eerste observatie vanuit het onderzoek is, dat bij een bron als het dagboek het beste gewerkt kan worden vanuit de bron zelf. Aan het begin van het onderzoek is allereerst bekeken welke onderzoeksmethoden het beste aansloten bij een primaire bron als het dagboek. Aan de hand van eerder onderzoek naar dergelijke bronnen zijn twee analysemethoden geselecteerd: de kwantitatieve analyse en de kwalitatieve analyse. De eerstgenoemde richt zich op een veelvoud aan bronnen, terwijl de tweede zich het beste leent voor een meer geringe bronnenkwantiteit. Aangezien bij dit onderzoek van een beperkt aantal primaire bronnen gebruik is gemaakt, is ervoor gekozen om een kwantitatief, microhistorisch onderzoek naar de dagboeken te verrichten. Op deze onderzoekskeuze na zijn er vooraf nadrukkelijk geen richtlijnen opgesteld over het verdere verloop. Normaliter wordt tijdens geschiedkundige case-study allereerst een brede basiskennis voorbereid, waarna aan de hand van de primaire bronnen verder de diepte in wordt gegaan. Wanneer bij voorbaat al een lijst wordt opgesteld met aandachtspunten kan van tevoren duidelijk worden welke onderdelen van belang zijn voor het vinden van een adequaat antwoord op de gestelde vraag. Vanwege de gevarieerde inhoud van een bron als het dagboek is een dergelijke voorbereiding echter ongeschikt. Een dergelijke voorbereiding zou in dit geval namelijk tot een bepaalde tunnelvisie leiden. Hierdoor worden uiteindelijk alleen de passages uit het dagboek gehaald waar de onderzoeker de antwoorden op zijn hypothesen vindt, en gaat veel informatie verloren. Daarom is het bij een dergelijk egodocument praktischer om de manier van onderzoeken om te draaien, en juist niet bij de secundaire literatuur, maar bij de bron zelf te beginnen. Op deze manier kan zonder enig voorafgaand determinisme de leefwereld van de schrijver in kwestie verkend worden. Binnen dit onderzoek is dan ook allereerst het dagboek op gedetailleerde wijze geanalyseerd, om vervolgens als richtlijn te dienen voor het vaststellen van de besproken thema's.

Een van de doelstellingen die tijdens het onderzoek een belangrijke rol heeft gespeeld, was het geven van een duidelijke biografie van de kinderen. Allereerst is aan de hand van diverse secundaire bronnen een zo uitgebreid mogelijk beeld van het leven van de personen in kwestie zelf gegeven.

Daarna is aan de hand van de dagboeken zelf ernaar gestreefd om de unieke persoonlijkheden van de drie jonge schrijvers verder te belichten. Dit is slechts ten dele geslaagd. Twee complicaties lagen hieraan ten grondslag. Allereerst is er het feit dat een groot aantal dagboeken niet bewaard is gebleven, waarbij de ontbrekende informatie ook niet met verdere bronnen kan worden aangevuld. Daardoor ontstaat een vrij eenzijdig beeld van de persoon in kwestie, aangezien de karakterschets gebaseerd op een relatief korte levensfase. Het tweede obstakel hangt nauw samen met de kenmerken van het dagboek zelf. In het dagboek worden weliswaar de persoonlijke gedachten van iemand aan het papier toevertrouwd, maar dit hoeft niet per se een natuurgetrouwe weergave te zijn van iemands gedrag in het dagelijks leven. Een ander kenmerk dat hierbij meespeelt is het feit dat een dagboek doorgaans niet voor een groter publiek is bestemd, maar met name bijgehouden wordt om te dienen als persoonlijke geheugensteun. Doorgaans worden belevenissen daarom zo snel mogelijk in het dagboek opgenomen. Dit egodocument mist daardoor echter vaak de nuancering en bedachtzaamheid die bijvoorbeeld een (auto)biografie kenmerkt. De teksten zijn meer dan eens in een opwelling geschreven en kennen bovendien de mogelijkheid tot het vervalsen van het verleden; aangezien het dagboek zelden door anderen werd gelezen, is het voor de schrijver gemakkelijk om bepaalde zaken te verbloemen of juist te dramatiseren..

De derde en laatste observatie is, dat een kleine, persoonlijke bron als een dagboek ons een breder inzicht kan geven in de geschiedenis wanneer deze bron in de juiste context wordt geplaatst. De tijd van de 'grotemannengeschiedenis' ligt inmiddels ver achter ons: dergelijke grootheden worden niet meer zozeer gezien als op zichzelf staande helden, maar als product van de samenleving. Dit is dan ook een van de redenen waarom dagboeken zoals die van de broertjes Domela Nieuwenhuis zo interessant zijn. Zij bieden namelijk de mogelijkheid om deze samenleving vanuit een alledaags oogpunt te 'reconstrueren'. Bovendien tonen dagboeken zaken die toentertijd wellicht als alledaags werden gezien, maar die nu volledig anders zijn. Juist dit gegeven is waar de kracht van het dagboek in schuilt: het terugbrengen van de geschiedenis tot een microniveau waardoor een beter begrip van het toenmalige 'gewone' leven kan ontstaan. Het dagboek kan echter niet alleen gebruikt worden ter illustratie van een groter verhaal.

De vraag die tijdens het onderzoek centraal heeft gestaan, is: welk beeld geven de kinderdagboeken van de drie broertjes Domela Nieuwenhuis van hun belevingswereld, hun dagelijks leven in de negentiende eeuw en hun verhouding tot anderen? Uit de vergelijkingen met primaire en secundaire bronnen over het negentiende-eeuwse gezinsleven is tijdens het onderzoek gebleken dat de meeste belevenissen in de dagboeken in feite vrij gangbaar waren voor die tijd. Ingrijpende gebeurtenissen als het verlies van hun moeder of het verblijf aan de kostschool werden door de broertjes vanzelfsprekend als wereldschokkend ervaren.. Wanneer echter de vergelijking wordt gemaakt met tijdsgenoten, blijkt

al snel dat de kinderen Domela Nieuwenhuis allesbehalve de enigen waren die getroffen werden door dergelijke ervaringen. Het zou echter onjuist zijn om een bron als het dagboek enkel en alleen te gebruiken om een beeld van de tijd op te roepen, ter aankleding van een groter verhaal. Het weergeven van dit tijdsbeeld zal immers doorgaans een neveneffect geweest zijn bij het schrijven van een dagboek. Dit egodocument maakt het namelijk mogelijk om vanuit een wellicht wat ontoegankelijke bron een bijzonder beeld van een persoon te verkrijgen. Het biedt toegang tot iemands diepste gedachten, die misschien niet allemaal begrepen (kunnen) worden, maar die wel laten zien wat er in iemands hoofd is omgegaan. Dat is ook de exacte reden waarom enkel het destilleren van een tijdsbeeld deze bron tekort doet. De dagboeken van de Domela Nieuwenhuizen herbergen kenmerken waarmee een uniek beeld van deze drie jongens en hun omgeving geschetst kan worden. Dankzij de dagboeken is niet alleen een beeld van een unieke tijd te verkrijgen, maar ook van drie unieke personen. Het bijhouden van een dagboek werd weliswaar ook in de negentiende eeuw als iets alledaags beschouwd, maar de informatie die de dagboeken van de broertjes Domela Nieuwenhuis biedt wat betreft de negentiende eeuw, het gezinsleven uit die tijd en hun eigen zielenroerselen, zorgt ervoor dat deze dagboeken zeer waardevol zijn.

Uit het onderzoek kan afgeleid worden dat je niet je stempel op de Nederlandse geschiedenis te drukken om object te worden van geschiedschrijving. Ferdinand Domela Nieuwenhuis mag dan een enorme invloed gehad hebben op de Nederlandse politiek aan het eind van de negentiende eeuw, zijn oudere broers hebben op geheel eigen wijze een bijdrage aan de geschiedenis geleverd. Juist door een gewoon leven te leiden zijn zij bijzonder geworden. Hoewel zij nooit de bekendheid van hun jongere broer Ferdinand zullen overstijgen, hebben Jacob, Frans en Hendrik Bernard dankzij hun dagboeken kunnen laten zien dat de familie Domela Nieuwenhuis meer in huis had dan alleen een anarchist.

7. LITERATUURLIJST

Gepubliceerde bronnen

Altena, Bert, *'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932* (Amsterdam 1997).

Ariès, Philippe en Georges Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven deel 4: van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989)

Ariès, Philippe, *De ontdekking van het kind; sociale geschiedenis van school en gezin* (Amsterdam 1987).

Ariès, Philippe, *Met het oog op de dood* (Amsterdam 1980).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Cultuurgeschiedenis van de Bataafse revolutie* (Tweede verbeterde druk, Amsterdam 2009).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam: Aksant 2004) 3-23, isbn 90-5260-153-4 (ook verschenen als *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* themanummer ‘Egodocumenten’ 1 (2004) nr. 4.

Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (ed.) *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (2011).

Bakker, Nelleke, *Kind en karakter: Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Apeldoorn 1995).

Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2006).

Bank, Jan en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. (Den Haag 2000).

Blaak, Jeroen, 'Waarom saaie dagboeken boeiend zijn', *Spiegel Historiae* themanummer 'Egodocumenten' 40 (2005) nr. 3/4, 136-137.

Brill, E.J., 'Levensbericht van Prof. Mr. J. Domela Nieuwenhuis' in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde, 1924-1925* (Leiden 1925) 17-24.

Borsay, Peter, *A history of leisure* (Hampshire 2006).

Coronel, Samuel, *Dagboek voor moeders* (1871).

Dekker, Jeroen, *Het verlangen naar opvoeden : over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006).

Dekker, Rudolf, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', in: Christien Brinkgreve et al. ed., *Levensverhalen*. Special van *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (Amsterdam 2002).

Dekker, Rudolf, *Uit de schaduw in 't grote licht* (Amsterdam 1995).

Dekker, Rudolf, *Childhood, memory and autobiography in Holland : from the Golden Age to Romanticism* (Verenigde Staten 2000).

Dekker, Rudolf, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw’, *Opossum* 8, jrg. 3 (lente 1993) 5-22.

Doorman, Maarten, *Steeds mooier. Over geschiedenis en zin van vooruitgangsideeën in de kunst.* (Amsterdam 2000).

Ginzburg, Carlo, ‘Microhistory: two or three things that I know about it’ in: *Critical inquiry* volume 20, nummer 1 (herfst 1993) 10-35.

Grever, Maria en Harry Jansen Ed., *De ongrijpbare tijd: temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001).

Grever, Maria, *De encenering van de tijd* (Rotterdam 2001) 6.

Habermas, Rebekka, ‘Parent-child relationships in the nineteenth century’ in: *German history the journal of German history society* volume 16 nummer 1 1998.

Kalff Jr., G., *Het Dietsche dagboek* (Groningen 1935).

Koolhaas-Grosfeld, Eveline, *Vader en zoons* (Hilversum 2001).

Kooy, G.A., *Gezinsgeschiedenis: vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen 1985).

Kruithof, Bernard, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw* (Amsterdam 1990).

Laarse, van der, Rob en Yme Kuiper red., *Beelden van de buitenplaats: elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005).

Lejeune, Philippe, 'How do diaries end' in: *Biography* volume 24, nummer 1, (winter 2001) 99-112.

Lejeune, Philippe, *On diary* (Hawaii 2009).

Lente, van, Dick, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw', in: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 246-263.

Magnússon, Sigurður Gylfi, 'The singularization of history : social history and microhistory within the postmodern state of knowledge' in: *Journal of social history* volume 36, nummer 3 (lente 2003) 701-735.

Montijn, Ileen, *Leven op Stand 1890-1940* (Amsterdam 1998).

Nijs, de Thimo, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1850-1890* (Rotterdam 2001).

Nys, Liesbet, *De intrede van het publiek* (Leuven 2012).

Rijkens, R.G., *De bewaarschool, praktische handleiding, ten dienste van hen die bewaarscholen wenschen op te rigten en daarin werkzaam moeten zijn* (Leeuwarden 1845).

Röling, Hugo, 'Anders als mijn tijdgenootjes, anders dan gij allen?' *Kinderlijk zelfbewustzijn in negentiende- en twintigste-eeuwse jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen*, in: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004) 126-145.

Rombouts, Fr. S., *Historische pedagogiek* (Goirle 1962).

Ruberg, Willemijn, *Conventionele correspondentie* (Nijmegen 2005).

Smith, Sidonie en Julia Watson, *Reading autobiography: a guide for interpreting life narratives* (Minnesota 2001)

Smulders, Eric, 'De versnelling van het levenstempo, 1880-1914 Spoed - en nog eens spoed!' in: *Roest* 9 (2001).

Stokvis, Pieter, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19de eeuw* (Amsterdam 2005).

Sypesteijn, Cornelis Ascanius, *Afschaffing der slavernij in de Nederlandsche West-Indische kolonien, uit officiële bronnen zamengesteld 1866* (1866).

Visser, C.Ch.G., 'Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis' in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (Kampen 1978) 1026-1027.

Wolleswinkel-van den Bosch, Judith H., Frans W.A. van Poppel, Caspar W.N. Looman en Johan P. Mackenbach, 'Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in The Netherlands in the late nineteenth century', in: *International journal of epidemiology* 29 (2000) 1032.

Auteur onbekend, *Inventaris van het archief van D.J. van Ewijck [levensjaren 1786-1858], (1628) 1824-1849* (Den Haag 1910).

Krantenartikelen

Renout, Frank, 'Kijk, daar staat een mens tentoon', in *De Standaard* (01-12-2011).

Online bronnen

Appuhn, Karl, 'Microhistory' <http://www.highbeam.com/doc/1G2-3460500023.html> (01-03-2012).

Lévi-Strauss, Claude, 'Structural Analysis in Linguistics and in Anthropology'
<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/levistra.htm> (16-12-2012).

Nayab, N., 'Explore the history of time management'
<http://www.brighthub.com/office/home/articles/76908.aspx> (21-12-2012).

Auteur onbekend, 'Het leven van Domela Nieuwenhuis'
http://www.fdnmuseum.nl/docs/HetLevenVanDomela_FDNmuseum_2009.pdf (01-03-2012).

Primaire bronnen

Dagboek van Hendrik Bernard Domela Nieuwenhuis, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1836-1924) Archiefinventaris 2.21.183.17, 40. Dagboeken, Nationaal Archief, Den Haag.

Dagboek van Jacob Domela Nieuwenhuis, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1836-1924) Archiefinventaris 2.21.183.17, 40. Dagboeken, Nationaal Archief, Den Haag.

Dagboek van Francis Domela Nieuwenhuis, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1836-1924) Archiefinventaris 2.21.183.17, 40. Dagboeken, Nationaal Archief, Den Haag.

Autobiografie van Jacob Domela Nieuwenhuis, aanwezig in nagekomen stukken Archiefinventaris 2.21.183.17, 155 Memoires van Jacob Domela Nieuwenhuis (1836-1924), van aantekeningen en correcties voorzien door zijn zoon Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard., Nationaal Archief, Den Haag.

Kort levensbericht van F.J. Domela Nieuwenhuis (1808-1869), eigenhandig geschreven, later aangevuld door zijn zoon Jacob Domela Nieuwenhuis, aanwezig in stukken, afkomstig van Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869) Archiefinventaris 2.21.183.17, 156., Nationaal Archief, Den Haag.

Affiche 'Een nieuw ontdekt menschen-ras'

http://beeldbank.erfgoedcentrumdiep.nl/serveimage.cfm?file=large/1/5/551_15280.jpg (21-12-2012).